

Tsivos, Konstantinos

Η διάσπαση του ΚΚΕ το 1968 μέσα από τα τσεχοσλοβακικά αρχεία

Neograeca Bohemica. 2018, vol. 18, iss. [1], pp. [9]-33

ISBN 978-80-270-5747-4

ISSN 1803-6414

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/142023>

Access Date: 16. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

Η διάσπαση του ΚΚΕ το 1968 μέσα από τα τσεχοσλοβακικά αρχεία

Κωνσταντίνος Τσίβος

Neograeca Bohemica | 18 | 2018 | 9-33 |

Konstantinos Tsivos: The Split of the KKE in 1968 through the Czechoslovak Archives

The year 1968 was a milestone in the history of the Communist Party of Greece (ΚΚΕ), which was celebrating the 50th anniversary of its establishment. This paper will analyse the peculiarities of the division of 1968 and its impact on the Greek left, especially on the life of Greek refugees in Czechoslovakia. The paper is based primarily on materials available in the National Archives of Prague and also in the archives of the refugee newspaper *Agonistis*. The article highlights in chronological order the reactions of the ΚΚΕ and the Czechoslovak leadership to the news of the military coup in Greece, focusing chiefly on those reactions caused by the split of the ΚΚΕ in conjunction with the changes brought about by the Prague Spring and its violent repression.

Keywords

Communist Party of Greece, Greek emigration, Czechoslovakia, Prague Spring

Το 1968, χρονιά μεστή σε γεγονότα σε όλον τον κόσμο, αποτέλεσε σταθμό στην ιστορία του Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδας (ΚΚΕ), το οποίο τότε συμπλήρωνε μισό αιώνα δράσης. Οι διασπάσεις στο ΚΚΕ δεν ήταν καινούργιο φαινόμενο, ούτε κατά την πρώτη πεντηκονταετία της ιστορίας του ούτε και κατά την επόμενη. Ποια η ιδιαιτερότητα της διάσπασης του '68; Πώς η διάσπαση επηρέασε τη ζωή των ελληνικών προσφυγικών κοινοτήτων στην Τσεχοσλοβακία; Ποια καινούργια στοιχεία προσθέτει το υλικό που υπάρχει στα τσεχικά αρχεία για αυτή την υπόθεση;

Στα παραπάνω ερωτήματα καλείται να απαντήσει το συγκεκριμένο άρθρο το οποίο βασίζεται στο υλικό που διαθέτει το Εθνικό Αρχείο της Πράγας (Národní Archiv Praha – NAP), ειδικότερα στους μη ταξινομημένους φακέλους του Διεθνούς Τμήματος της Κεντρικής Επιτροπής (ΚΕ) του ΚΚ Τσεχοσλοβακίας (ΜΟ ÚV KSČ) για την ελληνική πολιτική προσφυγιά που καλύπτουν το διάστημα 1963–1969. Σημαντικό εργαλείο ανάλυσης αποτέλεσε επίσης ο Αγωνιστής (ή και Λαϊκός Αγωνιστής), δεκαπενθήμερη εφημερίδα των Ελλήνων πολιτικών προσφύγων στην Τσεχοσλοβακία την περίοδο 1968–1969. Δευτερευόντως, το άρθρο αντλεί στοιχεία από τους φακέλους της αλληλογραφίας μεταξύ ΚΚΕ και ΚΚ Τσεχοσλοβακίας που φυλάσσονται στα Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας (ΑΣΚΙ) καθώς και από τα πρώτα τεύχη του παράνομου *Ριζοσπάστη*.¹ Επικουρικά αντλεί επίσης υλικό από τη σχετική βιβλιογραφία,² τις συνεντεύξεις ορισμένων πρωταγωνιστών εκείνης της περιόδου³ ή τα σχετικά επετειακά αφιερώματα των προηγούμενων δεκαετιών.⁴ Το άρθρο στοχεύει να αναδείξει με χρονολογική σειρά τις αντιδράσεις που προκάλεσε στην προσφυγική κοινότητα, στο ΚΚΕ και στην τσεχοσλοβακική ηγεσία η είδηση για την επιβολή της χούντας στην Ελλάδα. Επικεντρώνεται, ωστόσο, στις αντιδράσεις που προκάλεσε σε επίπεδο ηγεσίας και σε επίπεδο προσφυγικής βάσης η διάσπαση του ΚΚΕ σε συνδυασμό με τις αλλαγές που επέφερε στην Τσεχοσλοβακία η Άνοιξη της Πράγας και η βίαιη καταστολή της.⁵

1 S. n. (1978).

2 Βλ. Vournas (1983). Επίσης Dimitriou (1978), Smyrnova et al. (1999), Trikkas (2009), Kalyvas – Marantzidis (2002).

3 Tsaousi (1998). Βλ. επίσης ορισμένες συνεντεύξεις στον Kouloglou (2006).

4 Papoulias (2018), Ios (2008), Marakis (1999), Nikolopoulos (2008), s. n. (2004).

5 Αρκετά από τα υλικά που παρουσιάζονται στο παρόν άρθρο συμπεριλήφθηκαν στη διατριβή που υποστήριξε ο συγγραφέας το 2011 στην τσεχική γλώσσα και η οποία μια χρονιά αργότερα εκδόθηκε από το εκδοτικό Dokořán, υπό τον τίτλο *Η ελληνική προσφυγιά στην Τσεχοσλοβακία – Από τη μια διάσπαση στην άλλη* (Tsivos 2012a). Λιγοστά αρχειακά τεκμήρια για την εσωκομματική κρίση του ΚΚΕ συμπεριλήφθηκαν στο Marantzidis – Tsivos (2012).

Η τσεχοσλοβακική ηγεσία παρακολουθούσε τις εξελίξεις στην Ελλάδα μετά τον Ιούλιο του 1965 με αυξημένο ενδιαφέρον. Εκτός από τις εκθέσεις ρουτίνας της τσεχοσλοβακικής διπλωματίας, οι επικεφαλής του Διεθνούς Τμήματος της ΚΕ του ΚΚ Τσεχοσλοβακίας λάμβαναν κατ' ιδίαν ενημέρωση όταν κάποιο ηγετικό στέλεχος του ΚΚΕ ερχόταν στην Πράγα με κομματική αποστολή ή για άλλους λόγους (π.χ. θεραπεία σε ιαματικά λουτρά). Τον Ιανουάριο του 1966 έφτασε στην τσεχοσλοβακική πρωτεύουσα ο Μανόλης Γλέζος, ο οποίος είχε συνάντηση με τον Βλάντιμιρ Κόουτσκι, γραμματέα της ΚΕ και υπεύθυνο των διεθνών σχέσεων στο τσεχοσλοβακικό κόμμα. Σύμφωνα με τη σχετική έκθεση, ο Γλέζος εξέφρασε την πεποίθηση ότι στις εκλογές που επρόκειτο να γίνουν το 1968 η Ένωση Κέντρου θα ξανακέρδιζε την πλειοψηφία των ψήφων, σημειώνοντας ωστόσο ότι θα ήταν καλό να μην πάρει πάνω από 50 %, ώστε να υποχρεωθεί να συνεργαστεί με την Αριστερά.⁶ Στη δεύτερη συνάντησή του με Τσεχοσλοβάκους αξιωματούχους ο Γλέζος, παρουσία αυτή τη φορά του Λεωνίδα Στρίγγου, μέλους του Πολιτικού Γραφείου (ΠΓ) της ΚΕ του ΚΚΕ, χαρακτήρισε τον ανατραπέντα πρωθυπουργό Γεώργιο Παπανδρέου «αντικομμουνιστή», ενώ σημείωσε ότι η Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά (ΕΔΑ) «δεν έχει αυταπάτες ούτε για τον γιο του Ανδρέα». Σε ό,τι αφορά τη στάση του βασιλιά Κωνσταντίνου ανέφερε ότι είναι «καθαρά φασιστική» ενώ προέβλεψε ότι «στην Ελλάδα θα εκδηλωθεί νέα σύγκρουση, την οποία προετοιμάζει η αντίδραση σε συνεργασία με τις ΗΠΑ, ειδικότερα με τις μυστικές της υπηρεσίες».⁷ Είναι απορίας άξιο κατά πόσο η εκτίμηση του Γλέζου, η οποία επιβεβαιώθηκε ένα χρόνο αργότερα με το πραξικόπημα της 21^{ης} Απριλίου, βασιζόταν σε έγκυρες πληροφορίες. Και στην περίπτωση που αυτό ισχύει, προκύπτει το ερώτημα γιατί η ηγεσία της ΕΔΑ δεν έλαβε εγκαίρως τα αναγκαία μέτρα, αφήνοντας το κόμμα και τον μηχανισμό του να πιαστούν εξαπίνης ακριβώς την ημέρα που το επίσημο δημοσιογραφικό της όργανο (Αυγή), στο κύριο σχόλιο της 21^{ης} Απριλίου έφερε τον τίτλο «Γιατί δεν θα γίνει δικτατορία».

Η επίσκεψη του Γλέζου πραγματοποιήθηκε ένα εξάμηνο μετά τα Ιουλιανά γεγονότα, μέσα σε μια ατμόσφαιρα πολιτικής έντασης. Στο επίκεντρο των επικρίσεων βρισκόταν οι μεθοδεύσεις του Παλατιού που οδήγησαν στην ανατροπή της κυβέρνησης του Γεωργίου Παπανδρέου και στη συνέχεια στη δημιουργία ασταθών κυβερνήσεων συνεργασίας της συντηρητικής παράταξης ΕΡΕ με τους αποσκιρτήσαντες βουλευτές της Ένωσης Κέντρου. Μολονότι η Ένωση Κέντρου

6 Έκθεση για τη συνομιλία του Β. Κόουτσκι με τον Μανόλη Γλέζο. NAP, fond 103/3 MO ÚV KSČ (Εθνικό Αρχείο Πράγας, Διεθνές Τμήμα της ΚΕ του ΚΚ Τσεχοσλοβακίας) / Ελληνική προσφυγία - Μη ταξινομημένο υλικό (τσεχικά).

7 Έκθεση για τη συνομιλία του σ. Ο. Καντέρκα με τον σ. Μ. Γλέζο και τον σ. Λ. Στρίγγο. NAP, fond 103/3 MO ÚV KSČ (Εθνικό Αρχείο Πράγας, Διεθνές Τμήμα της ΚΕ του ΚΚ Τσεχοσλοβακίας) / Ελληνική προσφυγία - Μη ταξινομημένο υλικό (τσεχικά).

όσο και η ηγεσία της ΕΔΑ, εξέφραζαν δημοσίως τον αποτροπιασμό τους για τους «αποστάτες», ιδιαίτερα αυτούς που προέρχονταν από την ΕΑΜική Αριστερά, η ηγεσία του ΚΚΕ επιχείρησε να διατηρήσει ανοιχτούς διαύλους επικοινωνίας μαζί τους κατά την κρίσιμη διετία 1965–1967. Τα τσεχοσλοβακικά αρχεία επιβεβαιώνουν ότι τον Οκτώβριο του 1966, μισό περίπου χρόνο πριν την εκδήλωση του πραξικοπήματος, στην Πράγα ο Ζήσης Ζωγράφος, μέλος του ΠΓ του ΚΚΕ, είχε εμπιστευτική συνάντηση με τους υπουργούς της «κυβέρνησης των αποστατών» Κωνσταντίνο Μητσοτάκη και Εμμανουήλ Κοθρή. Ο Κωνσταντίνος Μητσοτάκης ήταν τότε αντιπρόεδρος της κυβέρνησης του Στέφανου Στεφανόπουλου και υπουργός Συντονισμού, ο δε Εμμανουήλ Κοθρής ήταν επικεφαλής του υπουργείου Εμπορίου.⁸ Η συνάντηση των δύο υπουργών με το ηγετικό στέλεχος του ΚΚΕ πραγματοποιήθηκε κατόπιν σχετικής διαμεσολάβησης του Γιώργου Γρίβα, ανταποκριτή της Αυγής στην Πράγα. Στη σχετική έκθεση αναφέρεται ότι η ηγεσία του ΚΚΕ εξέφρασε την ικανοποίησή της για την πραγματοποίηση της συνάντησης. Κατά τη διάρκεια της οι δύο υπουργοί τόνισαν στον Ζωγράφο ότι «υφίσταται απειλή στρατιωτικού πραξικοπήματος, την οποία η παρούσα κυβέρνηση, εξαιρουμένων τριών υπουργών, προτίθεται να αντιμετωπίσει με αποφασιστικό τρόπο».⁹ Μητσοτάκης και Κοθρής διαβεβαίωσαν το ηγετικό στέλεχος του ΚΚΕ για την αφοσίωσή τους στη δημοκρατική πορεία της χώρας, ενώ τάχθηκαν υπέρ της αλλαγής του εκλογικού νόμου με την υιοθέτηση της απλής αναλογικής. Αναφορικά με το θέμα νομιμοποίησης του ΚΚΕ και επαναπατρισμού των πολιτικών προσφύγων, για το οποίο το ΚΚΕ διεξήγαγε διεθνή καμπάνια, οι δυο υπουργοί ανέφεραν ότι το αντιμετωπίζουν θετικά σε μια «μακρόχρονη προοπτική». Τέλος, γνωστοποίησαν στον εκπρόσωπο του ΚΚΕ την πρόθεσή τους για τη δημιουργία «νέου δημοκρατικού κόμματος» το οποίο επρόκειτο να λάβει μέρος στις εκλογές που είχαν προκηρυχτεί για τον Μάιο του 1967 οι οποίες, όπως γνωρίζουμε, δεν πραγματοποιήθηκαν ποτέ καθότι τις «πρόλαβε» το πραξικόπημα των συνταγματαρχών.¹⁰

Η είδηση για την εκδήλωση του απριλιανού πραξικοπήματος προκάλεσε σοκ όχι μόνο στους εκπροσώπους των αστικών κομμάτων αλλά και στην ηγεσία του

8 Ο Κοθρής υπήρξε προπολεμικά μέλος της κομμουνιστικής οργάνωσης νεολαίας – ΟΚΝΕ. Στις αρχές της δεκαετίας του '60 κατείχε επίσης το αξίωμα του προέδρου του ελληνο-τσεχοσλοβακικού Συνδέσμου.

9 Έκθεση – 31. 10. 1966 NAP, fond 103/3 MO ÚV KSČ (Εθνικό Αρχείο Πράγας, Διεθνές Τμήμα της ΚΕ του ΚΚ Τσεχοσλοβακίας) / Ελληνική προσφυγιά – Μη ταξινομημένο υλικό (τσεχικά). Κι εδώ διαπιστώνουμε ότι, τόσο τα μέλη της τότε κυβέρνησης, όσο και η ηγεσία του ΚΚΕ, διέθεταν εγκαίρως βάσιμες πληροφορίες για την εκδήλωση του πραξικοπήματος. Έτσι προκύπτει για άλλη μια φορά το ερώτημα γιατί ούτε η κυβέρνηση, ούτε η Αριστερά, δεν έλαβαν μέτρα για την αποτροπή του.

10 Όπ.π.

ΚΚΕ, το οποίο θεωρητικά έπρεπε να διαθέτει σχετικό μηχανισμό και να κατέχει τη μεθοδολογία της πολιτικής πάλης σε συνθήκες παρανομίας. Η επιβολή της χούντας όμως από τη μια αποκάλυψε τις αδυναμίες λειτουργίας του κόμματος σε συνθήκες παρανομίας (χωρίς το προπέτασμα που του παρείχε η νόμιμη λειτουργία της ΕΔΑ), ενώ από την άλλη διέλυσε τις όποιες αυταπάτες για επίτευξη αμνηστίας και νομιμοποίηση του κόμματος εντός εύθετου χρονικού διαστήματος. Η υποτίμηση του ενδεχόμενου επιβολής δικτατορίας και η επανάπαυση στις συνθήκες της νομιμότητας οδήγησαν στη σύλληψη, φυλάκιση και εξορία εκατοντάδων κομματικών στελεχών που πιάστηκαν κυριολεκτικά στον ύπνο. Η επιβολή της δικτατορίας χρησιμοποιήθηκε λίγο αργότερα από τον Κώστα Κολιγιάννη ως επιχείρημα για την επίρριψη προσωπικών ευθυνών στον Δημήτρη Παρτσαλίδη, ο οποίος ως οργανωτικός γραμματέας είχε την ευθύνη της καθοδήγησης του παράνομου κομματικού μηχανισμού στην Ελλάδα. Ο κομματικός μηχανισμός στην Ελλάδα αποτελούνταν κυρίως από τα μισά μέλη της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ (ορισμένοι εξ αυτών λειτουργούσαν νόμιμα, άλλοι όμως εξακολουθούσαν να είναι στην παρανομία) και με την κωδική ονομασία «Γραφείο Εσωτερικού» περνούσε τη γραμμή του κόμματος στην ΕΔΑ, στη ΔΝΛ και στα συνδικάτα. Αυτός ο τρόπος γεωγραφικής διαίρεσης στη λειτουργία του ανώτερου κομματικού οργάνου καλλιέργησε μια σειρά ιδιαιτεροτήτων και παραδόξων καταστάσεων που δημιούργησαν πρόσφορο έδαφος για την εκδήλωση της μετέπειτα εσωκομματικής κρίσης.¹¹ Τα μέλη του Πολιτικού Γραφείου και τα στελέχη του εξόριστου κομματικού μηχανισμού έχοντας την έδρα τους στο Βουκουρέστι, αποκομμένοι για περισσότερα από 15 χρόνια από την ελληνική καθημερινότητα, δεν μπορούσαν να έχουν μια ρεαλιστική εικόνα της ελληνικής κοινωνίας στα μέσα της δεκαετίας του '60. Είχαν όμως την απαίτηση να καθοδηγούν και να επιβάλουν την άποψή τους στον μηχανισμό του «Εσωτερικού», τα μέλη του οποίου είχαν πολύ πιο άμεση και ρεαλιστική αντίληψη των εξελίξεων στην Ελλάδα από τους καθοδηγητές τους στο Βουκουρέστι.¹² Η απρόσμενη εκλογική επιτυχία της ΕΔΑ στις βουλευτικές εκλογές του 1958 ενίσχυσε μεν την αυτοπεποίθηση των μελών του «Εσωτερικού», από την άλλη όμως ενίσχυσε τις ανησυχίες της εξόριστης ηγεσίας που έβλεπε το «ακροατήριο» να περιορίζεται στην επικράτεια των πολιτικών προσφύγων. Η εξόριστη ηγεσία, αναθρεμμένη σε συνθήκες παρανομίας με τους λενινιστικούς κανόνες του δημοκρατικού συγκεντρωτισμού, δύσκολα μπορούσε να αποδεχτεί την ΕΔΑ ως ισότιμο πεδίο λειτουργίας. Τα περισσότερα κομματικά στελέχη τη θεωρούσαν ως ένα υποκατάστατο του «κόμματος νέου τύπου», ως

11 Βλ. χαρακτηριστικά τις μαρτυρίες των Λ. Μαυροειδή, Λ. Τζεφρώνη και Π. Δημητρίου στο Κουλογλου (2006).

12 Kalyvas - Marantzidis (2002: 665-667).

αναγκαστική επιλογή καθόσον το κόμμα στην Ελλάδα λειτουργούσε σε συνθήκες παρανομίας. Αντίστοιχα και η Μόσχα αντιμετώπιζε με δυσπιστία την ΕΔΑ. Η σοβιετική κυβέρνηση γνώριζε με κάθε λεπτομέρεια την εσωκομματική κατάσταση στο ΚΚΕ, το οποίο ήταν απόλυτα εξαρτημένο από το Κρεμλίνο, δεν μπορούσε όμως να ελέγξει με την ίδια αμεσότητα την ΕΔΑ, η οποία για τη Μόσχα αντιπροσώπευε ένα θολό και απροσδιόριστο πολιτικό υποκείμενο.¹³ Η στάση του Κολιγιάννη και της ομάδας του έναντι της ΕΔΑ άρχισε σταδιακά να αλλάζει μετά τις διαδοχικές ήττες του κόμματος στις εκλογές του 1961 και του 1964, όταν τα ποσοστά του μειώθηκαν κατά το ήμισυ υπέρ της Ένωσης Κέντρου. Ο Κολιγιάννης φοβήθηκε τις φυγόκεντρες τάσεις της ΕΔΑ, η ηγεσία της οποίας προσπαθούσε να αποστασιοποιηθεί από την αποστεωμένη γραμμή που της επέβαλε το Βουκουρέστι, προτείνοντας τη δημιουργία «κομματικών στηριγμάτων» στην Ελλάδα, με στόχο να θέσουν την ΕΔΑ και πάλι υπό στενό κομματικό έλεγχο. Η συγκυρία βοήθησε τον Κολιγιάννη καθώς την ίδια περίοδο στη Μόσχα με την καθαίρεση του Νικήτα Χρουστσόφ τέθηκε τέρμα στην περίοδο των εναλλακτικών επιλογών. Η νέα ηγεσία υπό τον Λεονίντ Μπρέζνιεφ στράφηκε και πάλι προς τις δοκιμασμένες σταλινικές μεθόδους λειτουργίας, μοιλονότι δεν υπήρξε ονομαστική αποκατάσταση του ίδιου του Στάλιν.

Οι προσπάθειες του Κολιγιάννη για δημιουργία παράνομου κομματικού δικτύου στην Ελλάδα βρήκαν αντίθετο τον Δημήτρη Παρτσαλίδη, τον οποίο υποστήριζε ο Πάνος Δημητρίου και λίγο αργότερα και ο Ζήσης Ζωγράφος. Η διαφορά αυτή καταγράφηκε με ιδιαίτερη ένταση κατά τη διάρκεια της 10^{ης} Ολομέλειας, η οποία συγκλήθηκε τον Δεκέμβριο του 1966.¹⁴ Η τελική διευθέτηση της διαφοράς αναβλήθηκε για την επόμενη Ολομέλεια η οποία είχε προγραμματιστεί να συγκληθεί το τελευταίο δεκαήμερο του Ιουνίου στην Πράγα με συμμετοχή περίπου 40 μελών της από την Ελλάδα και το εξωτερικό. Η επιβολή όμως της δικτατορίας στην Ελλάδα, που οδήγησε στη σύλληψη εκατοντάδων στελεχών και μελών του ΚΚΕ και της ΕΔΑ, υποχρέωσε το Πολιτικό Γραφείο να συγκαλέσει τελικά την 11^η Ολομέλεια στο Βουκουρέστι.¹⁵ Υπό το βάρος των εξελίξεων, η Κεντρική Επιτροπή του ΚΚΕ ασχολήθηκε με την πολιτική κατάσταση στην Ελλάδα μεταθέτοντας την επίλυση των «οργανωτικών ζητημάτων» για την 12^η Ολομέλεια.

Η έκπληξη και η αμηχανία από την εκδήλωση του πραξικοπήματος είναι ολόφανερη στα σχετικά σχόλια που εξέπεμπε ο κομματικός ραδιοφωνικός σταθμός Φωνή της Αλήθειας, τα οποία στη συνέχεια αναπαρήγαγε η προσφυγική

13 Trikkas (2009).

14 Αναλυτικά βλ. Dimitriou (1978: 452-527).

15 Έκθεση - 7. 6. 1967, NAP, fond 103/3 ΜΟ ΎΒ ΚΣČ (Εθνικό Αρχείο Πράγας, Διεθνές Τμήμα της ΚΕ του ΚΚ Τσεχοσλοβακίας) / Ελληνική προσφυγιά - Μη ταξινομημένο υλικό (τσεχικά).

εφημερίδα *Αγωνιστής*. Η απόσταση, η έλλειψη ακριβούς πληροφόρησης και η δογματική προσέγγιση των εξελίξεων στην Ελλάδα, μπορούν εν μέρει να δικαιολογήσουν τις αστοχίες σε ότι αφορά την εκτίμηση της υφής του δικτατορικού καθεστώτος. Το πρώτο σχόλιο της ΠΓ της ΚΕ του ΚΚΕ έκανε λόγο για «βασίλοφασιστική δικτατορία».¹⁶ Το αποτυχημένο τελικά βασιλικό αντι-πραξικόπημα τον Δεκέμβριο του 1967, προκάλεσε νέα αλλοπρόσαλλα σχόλια και επανάληψη ανυπόστατων κοινοτοπιών περί «παλλαϊκής αντίστασης» στην δικτατορία.¹⁷ Σε κάθε περίπτωση, η επιβολή της δικτατορίας πυροδότησε νέο κύκλο αντιπαραθέσεων στα ανώτερα κλιμάκια της ηγεσίας του ΚΚΕ. Η σχετική με τη διάσπαση βιβλιογραφία επικεντρώνεται κυρίως στο ιδεολογικό περιβλήμα της αντιπαραθέσης, ενώ δεν υπάρχουν επαρκή στοιχεία για το ιστορικό και το «ανθρώπινο» υπόβαθρο της αντιπαλότητας.¹⁸ Ωστόσο και σε αυτήν την περίπτωση η κρίση προσωποποιήθηκε και οι δύο αντίπαλες ομάδες που συγκρούστηκαν στην ηγεσία του ΚΚΕ έλαβαν αρχικά τα ονόματα των δύο σημαντικότερων πρωταγωνιστών των δύο φραξιών. Οι οπαδοί της ομάδας που ακολούθησε τον Κώστα Κολιγιάννη, ονομάστηκαν «Κολιγιαννικοί», ενώ όσοι τάχθηκαν στο πλευρό του Δημήτρη Παρτσαλίδη, χαρακτηρίστηκαν «Παρτσαλιδικοί».

Η 12^η Ευρεία Ολομέλεια συγκλήθηκε στις 5 Φεβρουαρίου στη Βουδαπέστη στο κτιριακό συγκρότημα της ηγεσίας του ουγγρικού κόμματος και οι εργασίες της διήρκεσαν μέχρι τις 15 Φεβρουαρίου. Σήμερα, γνωρίζουμε ότι η λήξη των εργασιών της σηματοδότησε τη διάσπαση του ΚΚΕ και αυτή με τη σειρά της οδήγησε στη λήξη της μακροχρόνιας πρωτοκαθεδρίας του ΚΚΕ στην ελληνική Αριστερά. Η Ολομέλεια χαρακτηρίστηκε «ευρεία» ή το συνηθέστερο «πλατιά», καθώς πέρα από τα τακτικά και τα αναπληρωματικά μέλη της Κεντρικής Επιτροπής κλήθηκαν να συμμετάσχουν και στελέχη του κομματικού μηχανισμού, των κομματικών οργανώσεων της Δυτικής Ευρώπης καθώς και των προσφυγικών οργανώσεων. Δεν κλήθηκαν όμως να συμμετάσχουν τα στελέχη του «Γραφείου Εσωτερικού» που δούλευαν σε συνθήκες παρανομίας στην Ελλάδα, όσα ακόμα δεν είχαν φυλακιστεί, γεγονός που άλλαξε σημαντικά τους συσχετισμούς στην Ολομέλεια. Αυτό λίγο μετά τη διάσπαση και ιδιαίτερα κατά τη διάρκεια της συζήτησης του λεγόμενου «οργανωτικού ζητήματος» (το πρώτο θέμα ήταν η πολιτική κατάσταση στην Ελλάδα) οδήγησε την ομάδα του Παρτσαλίδη να αμφισβητήσει τη νομιμότητα της Ολομέλειας καθώς και τα αποτελέσματά της. Για αρκετά χρόνια, στην αντιπαραθέση των δύο αντίπαλων

16 *Αγωνιστής* 11 (938), 28. 4. 1967.

17 *Αγωνιστής* 25 (952), 22. 12. 1967.

18 Σε αντίθεση με την εσωκομματική κρίση του '56, οι πρωταγωνιστές της κρίσης του '68 δεν κατέγραψαν τις βιωματικές τους εμπειρίες. Εξάιρεση ο Πάνος Δημητρίου, ο οποίος περιορίστηκε στην καταγραφή των ντοκουμέντων εκείνης της περιόδου.

ομάδων κυριάρχησε μια αρκετά δυσνόητη «νουμερολογία», την οποία μόνο οι βαθιά μνημένοι στην κομμουνιστική ορολογία μπορούσαν να κατανοήσουν και με την οποία οι Κολιγιαννικοί υπεράσπιζαν τη νομιμότητα της Ολομέλειας, ενώ οι Παρτσαλιδικοί την αμφισβητούσαν. Από τα 45 τακτικά μέλη της Κεντρικής Επιτροπής που εκλέχτηκαν στο 8^ο συνέδριο το 1961 στη Βουδαπέστη βρίσκονταν τα 21 μέλη. Τα υπόλοιπα βρίσκονταν στην Ελλάδα, τα περισσότερα φυλακισμένα ενώ άλλα δούλευαν στην παρανομία. Στην Ολομέλεια συμμετείχαν επίσης 14 αναπληρωματικά μέλη της ΚΕ καθώς και τρία μέλη της Κεντρικής Εξελεγκτικής Επιτροπής, των οποίων η ψήφος όμως είχε μόνο συμβουλευτικό χαρακτήρα. Εκτός αυτών, παρόντες ήταν κι άλλα 42 στελέχη των κομματικών οργανώσεων των σοσιαλιστικών χωρών, της Δυτικής Ευρώπης και του κομματικού μηχανισμού, τα οποία είχαν μεν δικαίωμα λόγου, δεν είχαν όμως δικαίωμα ψήφου.¹⁹ Από την Κομματική Οργάνωση Τσεχοσλοβακίας στην Ολομέλεια συμμετείχε ο Ευριπίδης Παπαζαχαρίου, αναπληρωματικό μέλος της ΚΕ, ο οποίος μετά τη λήψη των αμφιλεγόμενων «οργανωτικών μέτρων» αναβαθμίστηκε σε τακτικό μέλος. Την εισήγηση για τα οργανωτικά μέτρα την έκανε ο Κώστας Κολιγιάννης, χωρίς προηγουμένως να την συζητήσει με τα υπόλοιπα μέλη του Πολιτικού Γραφείου. Στην πρότασή του ο Κολιγιάννης πρότεινε την καθαίρεση της τριάδας των «Παρτσαλιδικών» από το Πολιτικό Γραφείο και την αντικατάστασή της με άλλους, φιλικά προσκείμενους προς τον ίδιο. Επιπλέον, προτάθηκε η πρόσληψη νέων μελών στην Κεντρική Επιτροπή με τη μέθοδο της «κοοπτάτσιας», τα οποία επίσης ήταν φιλικά προς τον Κολιγιάννη. Στην ψηφοφορία που ακολούθησε υπέρ της πρότασης Κολιγιάννη ψήφισαν 12 τακτικά μέλη της ΚΕ, ενώ 9 τάχθηκαν εναντίον. Κατά τη διάρκεια της ψηφοφορίας τακτικών και αναπληρωματικών μελών της ΚΕ το αποτέλεσμα κρίθηκε ισόπαλο καθώς 19 μέλη ψήφισαν υπέρ των μέτρων και άλλα τόσα κατά. Στην αμφιλεγόμενη επικράτηση των επιλογών Κολιγιάννη, αποφασιστικής σημασίας κρίθηκε η επιστολή που απηύθυνε στα μέλη της Ολομέλειας ο Μιχαήλ Σουσιλόφ, μέλος του ΠΓ της ΚΕ του ΚΚΣΕ, την οποία διάβασε ο ίδιος ο Κολιγιάννης. Στην επιστολή του ο επικεφαλής της ιδεολογικής επιτροπής του σοβιετικού κόμματος γνωστοποίησε ότι παραμονές της σύγκλησης της Ολομέλειας επιχείρησαν να επισκεφτούν την Κεντρική Επιτροπή του σοβιετικού κόμματος στη Μόσχα οι Πάνος Δημητρίου και Ζήσης Ζωγράφος, οι οποίοι όμως δεν έγιναν δεκτοί. Σύμφωνα με τη λογική της λειτουργίας των κομμουνιστικών κομμάτων, κάθε κομματικό μέλος έχει το δικαίωμα να εκφράζει ατομικά τις απόψεις του στα καθοδηγητικά όργανα. Όταν όμως αυτό γίνεται από περισσότερα μέλη είναι καταδικαστέο διότι πρόκειται πλέον περί φράξιας, η σύσταση της οποίας επιφέρει αυστηρές

19 Αναλυτικά για την 12^η Ολομέλεια βλ. Dimitriou (1978, τόμος Β').

κυρώσεις. Ακριβώς η σύσταση φράξιας ήταν η επίσημη κατηγορία για την αποπομπή των «Παρτσαλιδικών» από την ηγεσία του κόμματος. Σε αντίθεση με την 6^η Ολομέλεια του 1956, κατά τη διάρκεια της οποίας την πρόταση αποπομπής του Ζαχαριάδη και των ζαχαριαδικών στελεχών εισηγήθηκε ο Γκεοργκίου Ντιέζ, ηγέτης του ΚΚ Ρουμανίας, παρουσία ηγετικών στελεχών άλλων «πέντε αδελφών κομμάτων», στην 12^η Ολομέλεια η βρόμικη δουλειά έγινε με την ανάγνωση της επιστολής του Σουσόφ. Μετά τη λήξη της Ολομέλειας ακολούθησαν νέες συγκρούσεις μεταξύ των δυο αντίπαλων ομάδων που αποσκοπούσαν στον έλεγχο των κομματικών οργανώσεων της Ελλάδας και του εξωτερικού, όπως και στον έλεγχο του κομματικού αρχείου και κυρίως του κομματικού ραδιοφωνικού σταθμού στο Βουκουρέστι.

Η ηγεσία του ΚΚ Τσεχοσλοβακίας απέκτησε τις πρώτες πληροφορίες για τις θυελλώδεις εξελίξεις στην 12^η Ολομέλεια ήδη πριν τη λήξη των εργασιών της. Όπως αναφέρει ανυπόγραφο έγγραφο με ημερομηνία 10 Φεβρουαρίου 1968, τριμελής αντιπροσωπεία της Κομματικής Οργάνωσης Τσεχοσλοβακίας του ΚΚΕ, αποτελούμενη από τους Δημήτρη Ταβλαρίδη, επικεφαλής της Κομματικής Οργάνωσης του ΚΚΕ στην Πράγα, Γιώργο Γρίβα, ανταποκριτή της *Αυγής*, και Δημήτρη Λάκκα, εκπρόσωπο του ΚΚΕ στη σύνταξη του περιοδικού *Προβλήματα Ειρήνης και Σοσιαλισμού*, επισκέφτηκε την έδρα του τσεχοσλοβακικού κόμματος και ανέφερε ότι κατά τη διάρκεια της Ολομέλειας στη Βουδαπέστη σημειώθηκαν σοβαρές διαφορές, οι οποίες συνδέονται με την καθαίρεση της τριάδας των Παρτσαλιδικών στελεχών από το Πολιτικό Γραφείο του κόμματος. Παράλληλα, εξέφρασε φόβους ότι οι διαφορές αυτές μπορούν να οδηγήσουν σε διάσπαση όλου του κόμματος κι ευχήθηκε «η προσέγγιση που υιοθέτησε το ΚΚ Τσεχοσλοβακίας για την επίλυση των προβλημάτων κατά τη διάρκεια της Ολομέλειας του περασμένου Ιανουαρίου να επηρεάσει θετικά στην επίλυση των προβλημάτων που εμφανίστηκαν στην ηγεσία του ΚΚΕ».²⁰

Λίγες μέρες αργότερα, στις 19 Φεβρουαρίου 1968, προσήλθε στην έδρα του τσεχοσλοβακικού κόμματος ο Ευριπίδης Παπαζαχαρίου, ο οποίος πλέον με την ιδιότητα του αναβαθμισμένου τακτικού μέλους της ΚΕ δεν άφησε περιθώρια παρεξηγήσεων για το σε ποια ομάδα πρόκειται. Στη συνάντησή του με τον Όλντριζιχ Καντέρκα, αναπληρωτή γραμματέα του Διεθνούς Τμήματος της ΚΕ του τσεχοσλοβακικού κόμματος, ο Παπαζαχαρίου μετέφερε στον Καντέρκα λεπτομερειακά τις απόψεις του Κολιγιάννη αναφορικά με τους λόγους που οδήγησαν στη λήψη των οργανωτικών μέτρων. Ταυτόχρονα, τον ενημέρωσε για τη σύγκρουση που

20 Έκθεση - 10. 2. 1968 NAP, fond 103/3 MO ÚV KSČ (Εθνικό Αρχείο Πράγας, Διεθνές Τμήμα της ΚΕ του ΚΚ Τσεχοσλοβακίας) / Ελληνική προσφυγιά - Μη ταξινομημένο υλικό (τσεχικά).

σημειώθηκε στο Βουκουρέστι αναφορικά με τον έλεγχο του κομματικού σταθμού. Σχετικά με τον αντίκτυπο της Ολομέλειας και των οργανωτικών μέτρων στην Τσεχοσλοβακία, ο Παπαζαχαρίου επισήμανε στον Καντέρκα ότι καθαιρέθηκαν άμεσα από τις θέσεις τους οι Ταβλαρίδης, Γρίβας και Λάκκας (οι οποίοι, όπως είδαμε, μια βδομάδα νωρίτερα επισκέφτηκαν την έδρα της ΚΕ του τσεχοσλοβακικού κόμματος), όπως και ο Βασίλης Ανθής, εκπρόσωπος του ΚΚΕ στη Διεθνή Ομοσπονδία Συνδικάτων και συγχρόνως εργαζόμενος στη διεθνή σύνταξη της Τσεχοσλοβακικής Ραδιοφωνίας. Προανήγγειλε επίσης την επικείμενη καθαίρεση του Σάββα Πιπερίδη, ο οποίος λίγους μήνες νωρίτερα είχε εκλεγεί επικεφαλής της Κομματικής Οργάνωσης Τσεχοσλοβακίας του ΚΚΕ. Ο Καντέρκα από μέρους του επισήμανε στον Παπαζαχαρίου ότι «οι εξελίξεις στο ΚΚΕ αποτελούν εσωτερική υπόθεση του αδελφού κόμματος, στις οποίες το ΚΚ Τσεχοσλοβακίας δεν πρόκειται καθ' οιουδήποτε τρόπο να παρέμβει». Υποσχέθηκε δε να μεταφέρει τις πληροφορίες που έλαβε στα αρμόδια όργανα του τσεχοσλοβακικού κόμματος. Στο ίδιο έγγραφο ο Καντέρκα παρατηρεί ότι το ΚΚΕ μασιίζεται εδώ και χρόνια από μια εσωκομματική κρίση με τη διαφορά ότι η παρούσα φαίνεται πως θα οδηγήσει σε διάσπαση ολόκληρου του κόμματος. Σημειώνει ότι υπάρχει σημαντικό έλλειμμα πληροφοριών αναφορικά με την επιρροή του ΚΚΕ στην Ελλάδα, αναφέροντας ότι «εδώ και χρόνια είναι φανερή η ιδεολογική στασιμότητα και η μη αποτελεσματική οργανωτική δουλειά». Για το λόγο αυτό το στέλεχος του τσεχοσλοβακικού κόμματος συνιστούσε να μην ληφθεί επίσημη θέση όσο διαρκεί η κρίση.²¹

Από τις αρχές Μαρτίου έφτασαν στην Τσεχοσλοβακία αντιπροσωπείες ηγετικών στελεχών τόσο των Κολιγιαννικών όσο και των Παρτσαλιδικών με στόχο να προσελκύσουν με το μέρος τους τις κομματικές και προσφυγικές οργανώσεις. Επικεφαλής της αντιπροσωπείας των Κολιγιαννικών ήταν ο Παναγιώτης Υφαντής, αναπληρωματικό μέλος του νέου Πολιτικού Γραφείου, ο οποίος διαδραμάτισε πρωταγωνιστικό ρόλο στις εκκαθαρίσεις που έλαβαν χώρα στην ΚΟ Τσεχοσλοβακίας την περίοδο 1956–1958. Τότε με την κατηγορία του «σεκταρισμού» διαγράφηκαν 800 κομματικά μέλη, δηλαδή το 1/3 των μελών της ΚΟ Τσεχοσλοβακίας.²² Από την πλευρά των Παρτσαλιδικών επικεφαλής

21 Έκθεση - 20. 2. 1968 NAP, fond 103/3 ΜΟ ΎΝ ΚΣČ (Εθνικό Αρχείο Πράγας, Διεθνές Τμήμα της ΚΕ του ΚΚ Τσεχοσλοβακίας) / Ελληνική προσφυγιά - Μη ταξινομημένο υλικό (τσεχικά). Ας σημειωθεί παρεμπιπτόντως ότι μετά από αυτή τη συνάντηση Καντέρκα - Παπαζαχαρίου ο τελευταίος κυριολεκτικά «εξαφανίζεται» από τις αρχειακές αναφορές. Δεν υπάρχουν πληροφορίες γιατί το πρόσφατα αναβαθμισμένο στέλεχος του ΚΚΕ ουσιαστικά δεν έπαιξε κανένα ρόλο και δεν είχε καμία εμφανή συμμετοχή στις κατοπινές εξελίξεις.

22 Αρκετοί «δογματικοί», όπως αποκαλούνταν οι Ζαχαριαδικοί, διώχτηκαν από τις δουλειές τους, ορισμένοι εξορίστηκαν στη Σλοβακία, άλλοι δε υποχρεώθηκαν να εγκαταλείψουν τη χώρα καταφεύγοντας στην Κίνα ή σε άλλες χώρες.

ήταν οι Πάνος Δημητρίου και Ζήσης Ζωγράφου. Συνάμα, η ηγεσία του ΚΚ Τσεχοσλοβακίας άρχισε να λαμβάνει με καταγιστικούς ρυθμούς αιτήματα της κολιγιαννικής ηγεσίας για τη λήψη διοικητικών μέτρων που αφορούσαν στον περιορισμό της δράσης της αντίπαλης παρτσαλιδικής ομάδας. Το πρώτο αίτημα με ημερομηνία 1^η Μαρτίου 1968 αφορούσε στην απαγόρευση της έκδοσης της προσφυγικής εφημερίδας *Αγωνιστής* με τη δικαιολογία ότι αρνήθηκε να δημοσιεύσει το μέρος της Απόφασης της 12^{ης} Ολομέλειας που σχετιζόταν με τη λήψη των οργανωτικών μέτρων.²³ Στην ίδια επιστολή η ομάδα των Κολιγιαννικών ζητούσε να αφαιρεθεί το διαβατήριο του Δημήτρη Παπαδημητρίου, ο οποίος ήταν πρόεδρος του συντονιστικού οργάνου των προσφυγικών οργανώσεων όλων των σοσιαλιστικών χωρών και με αυτή την ιδιότητα μπορούσε να ταξιδεύει στη Δύση.²⁴ Δύο εβδομάδες αργότερα η κολιγιαννική ηγεσία αιτούνταν με νέα επιστολή της την απαγόρευση της πολιτικής δράσης του Ζήση Ζωγράφου στην Τσεχοσλοβακία και την αποπομπή του από τη χώρα.²⁵ Τέλη Μαρτίου η κολιγιαννική ηγεσία απέστειλε, μέσω της τσεχοσλοβακικής Πρεσβείας στη Μόσχα με συνοδευτική συστατική επιστολή του ΚΚΣΕ, στην ηγεσία του ΚΚ Τσεχοσλοβακίας «απόρρητο έγγραφο» έξι σελίδων στο οποίο εξέφραζε τη βαθιά της δυσαρέσκεια για την εύνοια που παρέχει η ηγεσία του Ρουμανικού ΚΚ στη «φραξιονιστική ομάδα» των Παρτσαλιδικών. Αναφέρεται ακόμα ότι στη συνάντηση που είχε στις 19 Φεβρουαρίου ο Κώστας Κολιγιάννης με τον Ρουμάνο ηγέτη Νικολάε Τσαουσέσκου, ο τελευταίος εξέφρασε την «έμμεση απειλή» επισημαίνοντας ότι το ρουμανικό κράτος παρείχε άσυλο στους Έλληνες πολιτικούς πρόσφυγες υπό την προϋπόθεση ότι η δραστηριότητές τους δεν θα στρέφονταν εναντίον της πολιτικής που ασκεί το Βουκουρέστι. Στο έγγραφο σημειώνεται επίσης ότι τα ρουμανικά κρατικά και κομματικά όργανα επέτρεψαν στους Παρτσαλιδικούς να θέσουν υπό την κατοχή τους «με γκανγκστερικές μεθόδους» μεγάλο μέρος του κομματικού αρχείου που βρισκόταν στην πόλη Σιμπίου.²⁶

23 Επιστολή ΚΕ ΚΚΕ - 1. 3. 1968 NAP, fond 103/3 MO ÚV KSČ (Εθνικό Αρχείο Πράγας, Διεθνές Τμήμα της ΚΕ του ΚΚ Τσεχοσλοβακίας) / Ελληνική προσφυγιά - Μη ταξινομημένο υλικό (τσεχικά).

24 Όπ.π. Σύμφωνα με την ηγεσία του ΚΚΕ ο Παπαδημητρίου έκανε κατάχρηση της θέσης του προκειμένου να κάνει αντικομματική δουλειά.

25 Επιστολή της ΚΕ του ΚΚΕ - 14. 3. 1968 NAP, fond 103/3 MO ÚV KSČ (Εθνικό Αρχείο Πράγας, Διεθνές Τμήμα της ΚΕ του ΚΚ Τσεχοσλοβακίας) / Ελληνική προσφυγιά - Μη ταξινομημένο υλικό (τσεχικά).

26 Επιστολή της ΚΕ του ΚΚΕ - 31. 3. 1968 NAP, fond 103/3 MO ÚV KSČ (Εθνικό Αρχείο Πράγας, Διεθνές Τμήμα της ΚΕ του ΚΚ Τσεχοσλοβακίας) / Ελληνική προσφυγιά - Μη ταξινομημένο υλικό (τσεχικά). Σχετικά με την συνέχεια της περιπέτειας του κομματικού αρχείου βλ. Dagas - Leontiadis (2009).

Γίνεται αντιληπτό ότι υπό αυτές τις συνθήκες η φιλοσοβιετική ηγεσία του ΚΚΕ δεν αισθανόταν πια άνετα στο Βουκουρέστι. Ως εκ τούτου απηύθυνε έκκληση στην ηγεσία του ουγγρικού κόμματος για την παραχώρηση εγκαταστάσεων ικανών να φιλοξενήσουν την καθοδήγηση και τον κομματικό μηχανισμό του ΚΚΕ (περίπου 100 άτομα). Ο Γιάννος Κάνταρ ακολούθως παρέπεμψε το αίτημα της κολιγιαννικής ηγεσίας στον Αλεξάντερ Ντούμπτσεκ, ρωτώντας εάν το τσεχοσλοβακικό ή άλλο κόμμα θα ήταν πρόθυμο να φιλοξενήσει τις δραστηριότητες της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ.²⁷ Προκειμένου να απαντηθεί το αίτημα του Ούγγρου ηγέτη το Διεθνές Τμήμα της ΚΕ του ΚΚ Τσεχοσλοβακίας προέβη στη σύνταξη μιας λεπτομερούς έκθεσης 300 σελίδων στην οποία αξιολογούνταν η δράση του ΚΚΕ συνολικά, όπως και η δράση Κομματικής Οργάνωσής του στην Τσεχοσλοβακία. Στην έκθεσή του το Διεθνές Τμήμα τόνιζε ότι η βαθιά διάσπαση της ηγεσίας του ΚΚΕ ξεπερνά το χαρακτήρα των προηγούμενων διασπάσεων ή διαγραφών. Εκτιμούσε ότι οι τωρινές διαφορές λαμβάνουν χαρακτήρα διάσπασης των προσφυγικών οργανώσεων του ΚΚΕ σε δυο λίγο πολύ ισοδύναμα ρεύματα, σημειώνοντας παράλληλα ότι η ηγεσία της ΚΟ Τσεχοσλοβακίας του ΚΚΕ καταδίκασε με μεγάλη πλειοψηφία (35 κατά - 7 υπέρ) τα οργανωτικά μέτρα της 12^{ης} Ολομέλειας. Αξιολογούσε τον τρόπο δράσης των Κολιγιαννικών ως «μη ανεκτό» αναφέροντας χαρακτηριστικά ότι «αυτοί που τους καθοδηγούν έχουν λαθεμένες πληροφορίες για την βούλησή μας ή τις δυνατότητές μας για λήψη κατασταλτικών μέτρων». Επικαλούμενοι την προσπάθεια του ΚΚ Τσεχοσλοβακίας να θέσει τέρμα στις ανωμαλίες του παρελθόντος, οι συντάκτες του εγγράφου συνιστούσαν στην ηγεσία του τσεχοσλοβακικού κόμματος να στείλει αρνητική απάντηση στο αίτημα του Ούγγρου ηγέτη.²⁸

Με την κατάσταση στο εσωτερικό του ΚΚΕ όντως ασχολήθηκε το Προεδρείο της ΚΕ του ΚΚ Τσεχοσλοβακίας στις αρχές Απριλίου. Στη σχετική εισήγηση που συνέταξε ο Γιόζεφ Λέναρτ, γραμματέας της ΚΕ, εκφράστηκαν αμφιβολίες για τη νομιμότητα της 12^{ης} Ολομέλειας, καθώς, όπως αναφέρεται, σε αυτή δεν συμμετείχε η πλειοψηφία των μελών της ΚΕ. Σημειώθηκε ότι η πλειοψηφία των κομμουνιστών που ζούσαν στην Ελλάδα διαφωνούσαν με τη λήψη των οργανωτικών μέτρων και ως παράδειγμα αναφέρθηκε η επιστολή που έστειλαν από τις φυλακές Αίγινας γνωστά στελέχη του ΚΚΕ. Όσον αφορά την κατάσταση στην

27 Αυστηρά απόρρητη επιστολή της ΚΕ του Ουγγρικού Σοσιαλιστικού Εργατικού Κόμματος - 4. 3. 1968 NAP, fond 103/3 MO ÚV KSČ (Εθνικό Αρχείο Πράγας, Διεθνές Τμήμα της ΚΕ του ΚΚ Τσεχοσλοβακίας) / Ελληνική προσφυγιά - Μη ταξινομημένο υλικό (τσεχικά).

28 Έκθεση - 15. 3. 1968 NAP, fond 103/3 MO ÚV KSČ (Εθνικό Αρχείο Πράγας, Διεθνές Τμήμα της ΚΕ του ΚΚ Τσεχοσλοβακίας) / Ελληνική προσφυγιά - Μη ταξινομημένο υλικό (τσεχικά).

ΚΟ Τσεχοσλοβακίας του ΚΚΕ ο Λέναρτ αναφέρει ότι πάνω από το 70 % των 2 100 μελών του ΚΚΕ στην Τσεχοσλοβακία απέρριψε τα οργανωτικά μέτρα της 12^{ης} Ολομέλειας, ενώ το καθοδηγητικό όργανο της ΚΟ απέρριψε τα ίδια μέτρα με πλειοψηφία 39 προς 8. Σε μια εποχή ιδιαίτερα κρίσιμη για τις σχέσεις του τσεχοσλοβακικού κόμματος με το ΚΚ της Σοβιετικής Ένωσης η έκθεση του Προεδρείου του ΚΚ Τσεχοσλοβακίας έκανε λόγο για «μονομερείς επαφές των σοβιετικών συντρόφων με τον Κολιγιάννη» καθώς και για «ανεπίτρεπτες επεμβάσεις στα εσωτερικά του ΚΚΕ». ²⁹ Η έκθεση υπογράμμιζε επιπλέον ότι η πλειοψηφία της ελληνικής καθοδήγησης στην Τσεχοσλοβακία απέρριπτε τα ανακοινωθέντα των Κολιγιαννικών που χαρακτήριζαν «αντισοβιετική» την πορεία εικδημοκρατισμού της Τσεχοσλοβακίας, ενώ παρέθετε έναν μακρύ κατάλογο με τα παλαιά καθώς και με νεότερα αιτήματα της κολιγιαννικής ηγεσίας για τη λήψη κατασταλτικών μέτρων εις βάρος των Παρτσαλιδικών. Μεταξύ των νέων αιτημάτων περιλαμβανόταν προειδοποίηση για τις «τραγικές συνέπειες» που θα μπορούσε να επιφέρει η συνέχιση της δράσης του Ζήση Ζωγράφου στην Τσεχοσλοβακία. Συμπεριλαμβανόταν επίσης αίτημα προκειμένου η εφημερίδα των συνδικάτων *Práce* να δημοσιεύσει συνέντευξη με τον Κώστα Κολιγιάννη ή άλλη επιστολή με αίτημα οι τσεχοσλοβακικές εφημερίδες να μην δημοσιεύουν οποιαδήποτε είδηση για τις εξελίξεις στο ΚΚΕ πέραν των επίσημων ανακοινωθέντων της κολιγιαννικής ηγεσίας. Σε σχέση με τα αιτήματα διοικητικού χαρακτήρα η σύντομη «Απόφαση» του Προεδρείου της ΚΕ του τσεχοσλοβακικού κόμματος ανέφερε ότι «δεν πρόκειται να αναμιχθεί στα εσωτερικά προβλήματα του ΚΚΕ λαμβάνοντας οποιαδήποτε μέτρα κατασταλτικού χαρακτήρα». Σχετικά δε με το αίτημα του Γιάννος Κάνταρ η ηγεσία του ΚΚ Τσεχοσλοβακίας διατύπωνε την άρνησή της με τη μεταφορά της έδρας της ΚΕ του ΚΚΕ στην Πράγα (ακόμα και μέρους του μηχανισμού του), σημειώνοντας ότι το τσεχοσλοβακικό κόμμα φιλοξενεί υπερβολικό αριθμό παράνομων κομμουνιστικών κομμάτων στην Πράγα. ³⁰

Η ηγεσία του ΚΚΕ και οι κομματικές οργανώσεις των Ελλήνων πολιτικών προσφύγων από τα μέσα Φεβρουαρίου και μετά παρέμειναν υπερβολικά προσκολλημένες στο θέμα της διάσπασης και με αρκετή καθυστέρηση άρχισαν να ασχολούνται με τις εξελίξεις στην Πράγα. Είναι ενδεικτικό ότι ακόμα και στην

29 Το Προεδρείο της ΚΕ του ΚΚ Τσεχοσλοβακίας για την παρούσα κατάσταση στο ΚΚΕ και ο αντίκτυπός της στην οργάνωση του ΚΚΕ στην Τσεχοσλοβακία (χωρίς ημερομηνία) - NAP, fond 103/3 ΜΟ ΎΠ ΚΣČ (Εθνικό Αρχείο Πράγας, Διεθνές Τμήμα της ΚΕ του ΚΚ Τσεχοσλοβακίας) / Ελληνική προσφυγιά - Μη ταξινομημένο υλικό (τσεχικά).

30 Όπ.π. Σημειωνόταν χαρακτηριστικά ότι στην Πράγα φιλοξενούνταν η έδρα της Διεθνούς Ομοσπονδίας Συνδικάτων, η έδρα της Διεθνούς Ένωσης Φοιτητών καθώς και οι ηγεσίες των ΚΚ Ιράκ, Αλγερίας, Ισπανίας και Πορτογαλίας, ενώ υπογραμμίζονταν η «δυσβάσταχτη υποστήριξη» που το ΚΚ Τσεχοσλοβακίας παρείχε στο ΚΚ Ιταλίας.

ίδια την Τσεχοσλοβακία οι προσφυγικές οργανώσεις, αν κρίνουμε από την αρθρογραφία του *Αγωνιστή*, ασχολούνταν δευτερευόντως με το πρόγραμμα και τις εξελίξεις που δρομολόγησε από τον Ιανουάριο του '68 η νέα τσεχοσλοβακική ηγεσία υπό τον Αλεξάντερ Ντούμπτσεκ.³¹ Η κατάσταση άρχισε να αλλάζει μετά τον Απρίλιο, όταν άρχισε να γίνεται πιο εμφανής η αλλαγή κατεύθυνσης της τσεχοσλοβακικής ηγεσίας καθώς και το ενδιαφέρον της κοινής γνώμης για την πορεία της χώρας. Παράλληλα, την ίδια περίοδο άρχισε να εντείνεται η πίεση που ασκούσε η Μόσχα και οι δορυφόροι της προς τον Ντούμπτσεκ για περιορισμό των φιλελεύθερων πειραματισμών του. Η σκλήρυνση της στάσης του Κρεμλίνου δεν μπορούσε να διαφύγει της προσοχής της κολιγιαννικής ηγεσίας, η οποία επιπλέον είχε εκνευριστεί από την απροθυμία της Πράγας να λάβει κατασταλτικά μέτρα εις βάρος των Παρτσαλιδικών που είχαν πάρει με το μέρος τους την πλειονότητα των προσφυγικών οργανώσεων και το δημοσιογραφικό τους όργανο, τον *Αγωνιστή*. Με την ενθάρρυνση του Κολιγιάννη οι φιλικά προσκείμενοι σε αυτόν πρόσφυγες δημιούργησαν τον Ιούνιο του 1968 διασπαστική Προσωρινή Κομματική Επιτροπή επικεφαλής της οποίας τέθηκε ο Απόστολος Χατζηαντωνίου. Σε επιστολή του προς το ΚΚ Τσεχοσλοβακίας το κολιγιαννικό Πολιτικό Γραφείο αναφέρει ότι η Προσωρινή Επιτροπή αποτελεί «το μοναδικό όργανο το οποίο μπορεί να καθοδηγήσει σωστά την Κομματική Οργάνωση Τσεχοσλοβακίας και να την ενώσει στον αγώνα για την επίτευξη των κομματικών στόχων».³² Ταυτόχρονα, η Προσωρινή Επιτροπή άρχισε να εκδίδει σε πολύγραφο και σε ακανόνιστα χρονικά διαστήματα τον *Λαϊκό Αγωνιστή*, ο οποίος καυτηρίαζε το περιεχόμενο των άρθρων του *Αγωνιστή*. Πρέπει, ωστόσο, να σημειωθεί ότι μέχρι τον Ιούνιο τόσο ο παρτσαλιδικός *Αγωνιστής*, όσο και ο κολιγιαννικός *Λαϊκός Αγωνιστής* υποστήριζαν δημόσια «το αναγεννησιακό προτσές» που είχε χαράξει το αδελφό τσεχοσλοβακικό κόμμα.

Σημαντικό ρόλο στην μέχρι τότε προσέγγιση των τσεχοσλοβακικών εξελίξεων εκ μέρους της κολιγιαννικής ηγεσίας προφανώς διαδραμάτισε η σύγκληση της 13^{ης} Συνδιάσκεψης της Κομματικής Οργάνωσης Τσεχοσλοβακίας, η οποία πραγματοποιήθηκε στις 6–7 Ιουλίου 1968 στην Οστράβα. Τις εργασίες της παρακολούθησαν 113 μέλη και 110 προσκεκλημένοι, ενώ παραβρέθηκαν τα ηγετικά στελέχη των Παρτσαλιδικών Πάνος Δημητρίου και Ζήσης Ζωγράφος.³³ Η Συνδιάσκεψη

31 Αναλυτικά βλ. Tsivos (2012b).

32 Απόφαση Πολιτικού Γραφείου της ΚΕ του ΚΚ Ελλάδας – 18. 6. 1968 NAP, fond 103/3 ΜΟ ΎΝ ΚΣČ (Εθνικό Αρχείο Πράγας, Διεθνές Τμήμα της ΚΕ του ΚΚ Τσεχοσλοβακίας) / Ελληνική προσφυγιά – Μη ταξινομημένο υλικό (τσεχικά).

33 Η ηγεσία του ΚΚ Τσεχοσλοβακίας ακλουθώντας την τακτική της μη ανάμιξης στα εσωτερικά του ΚΚΕ δεν έστειλε αντιπροσωπεία στη Συνδιάσκεψη, όπως συνηθίζονταν μέχρι τότε, παρά μόνο «παρατηρητή» από την Επιτροπή Πόλης Οστράβας του

μεταξύ άλλων απηύθυνε Χαιρετιστήριο προς την ΚΕ του ΚΚ Τσεχοσλοβακίας στο οποίο σημειωνόταν ότι οι Έλληνες Κομμουνιστές της Τσεχοσλοβακίας υποστηρίζουν ανεπιφύλακτα το «αναγεννησιακό προτσές», ενώ υποσχόταν ότι θα κάνουν ότι μπορούν προκειμένου να συνεισφέρουν στην εκπλήρωση των στόχων της σοσιαλιστικής ανοικοδόμησης.³⁴ Σε ηγετικό επίπεδο η πρώτη επίσημη ανακοίνωση που ασχολούνταν με τις εξελίξεις στην Τσεχοσλοβακία εκδόθηκε μόλις στις 20 Ιουλίου και προερχόταν από το κολιγιαννικό Πολιτικό Γραφείο. Η ανακοίνωση των Κολιγιαννικών ήρθε πέντε ημέρες μετά την επιστολή – προειδοποίηση που απηύθυναν από τη Βαρσοβία προς την τσεχοσλοβακική ηγεσία οι ηγέτες των πέντε χωρών του Συμφώνου της Βαρσοβίας, οι οποίοι ένα μήνα αργότερα εισέβαλαν στην Τσεχοσλοβακία. Στην ανακοίνωσή της η κολιγιαννική ηγεσία εξέφραζε τη συμφωνία της με την «πρωτοβουλία των πέντε», σημειώνοντας παράλληλα ότι «η εργατική τάξη της Τσεχοσλοβακίας με επικεφαλής τους κομμουνιστές είναι αρκετά ισχυρή προκειμένου να υπερασπίσει τις σοσιαλιστικές κατακτήσεις και να φράξει το δρόμο στην αντίδραση».³⁵ Η δημοσιοποίηση της Ανακοίνωσης των Κολιγιαννικών προκάλεσε την άμεση αντίδραση της παρτσαλιδικής ηγεσίας της ΚΟ Τσεχοσλοβακίας η οποία σε δική της Ανακοίνωση διαχώριζε τη στάση της από την «ομάδα των Κολιγιαννικών» την οποία κατηγορούσε για «αδιάντροπη επέμβαση στα εσωτερικά του αδελφού ΚΚ Τσεχοσλοβακίας» και για δυσφήμιση της πολιτικής και της ηγεσίας του. Παράλληλα, υπογράμμισε την πεποίθηση των Ελλήνων κομμουνιστών στην Τσεχοσλοβακία ότι το «αναγεννησιακό προτσές» θα έχει θετική έκβαση. Τέλος, στην Ανακοίνωση επικρινόταν η στάση των «πέντε» αδελφών κομμάτων, χαρακτηρίζοντας ως αβάσιμες τις ενστάσεις που διατύπωσαν για την κατάσταση στην Τσεχοσλοβακία.³⁶

Οι σχετικές αψιμαχίες Κολιγιαννικών – Παρτσαλιδικών στην Τσεχοσλοβακία συνεχίστηκαν με αφορμή νέο ανακοινωθέν που συνέταξαν στις 3 Αυγούστου στην Μπρατισλάβα οι ηγέτες έξι σοσιαλιστικών χωρών. Συνεχίστηκαν επίσης οι διαμαρτυρίες των Κολιγιαννικών για τη μονομερή αντιμετώπιση της διάσπασης του ΚΚΕ από τα τσεχοσλοβακικά έντυπα, όταν αυτά επικαλούνταν ως πηγές έντυπα που πρόσκεινται στο «Γραφείο Εσωτερικού» ή υιοθετούσαν χαρακτηρισμούς

ΚΚ Τσεχοσλοβακίας, στον οποίο δόθηκαν οδηγίες να μην παραστεί στο προεδρείο της Συνδιάσκεψης, ούτε να απευθύνει τον καθιερωμένο χαιρετισμό.

34 Χαιρετιστήριο της Κομματικής Οργάνωσης του ΚΚ Ελλάδας στην Τσεχοσλοβακία - 7. 7. 1968 NAP, fond 103/3 MO ÚV KSČ (Εθνικό Αρχείο Πράγας, Διεθνές Τμήμα της ΚΕ του ΚΚ Τσεχοσλοβακίας) / Ελληνική προσφυγιά - Μη ταξινομημένο υλικό (τσεχικά).

35 Ανακοίνωση του Πολιτικού Γραφείου της ΚΕ του ΚΚ Ελλάδας για την κατάσταση στην Τσεχοσλοβακία - 20. 7. 1968 NAP, fond 103/3 MO ÚV KSČ (Εθνικό Αρχείο Πράγας, Διεθνές Τμήμα της ΚΕ του ΚΚ Τσεχοσλοβακίας) / Ελληνική προσφυγιά - Μη ταξινομημένο υλικό (τσεχικά). Βλ. επίσης Ριζοσπάστης, 7. 8. 1968 φ. 1.

36 Απόφαση του Γραφείου του Ελληνικού Κομμάτου - 31. 7. 1968, Αγωνιστής 16 (1968).

των Παρτσαλιδικών.³⁷ Δυο μέρες πριν την εισβολή των Σοβιετικών, 19 μέλη της Κεντρικής Επιτροπής που ανήκαν στο «Γραφείο Εσωτερικού», απηύθυναν επιστολή διαμαρτυρίας στην ΚΕ του τσεχοσλοβακικού κόμματος με αφορμή την πρόσκληση προς τον Κώστα Κολιγιάννη για να παραβρεθεί και να παρακολουθήσει τις εργασίες του 14^{ου} έκτακτου συνεδρίου του ΚΚ Τσεχοσλοβακίας, το οποίο επρόκειτο να πραγματοποιηθεί στις αρχές Σεπτεμβρίου.³⁸ Κατόπιν τούτου αρκετές κομματικές οργανώσεις των Παρτσαλιδικών στην Τσεχοσλοβακία άρχισαν να βομβαρδίζουν με επιστολές τους την έδρα της ΚΕ και των περιφερειακών οργανώσεων του ΚΚ Τσεχοσλοβακίας απαιτώντας την ανάκληση της πρόσκλησης προς τον Κολιγιάννη, επικαλούμενοι το γεγονός ότι «αυτός δεν εκπροσωπεί πλέον τα μέλη του ΚΚΕ».³⁹ Τη λύση τελικά σε αυτό το αμφιλεγόμενο θέμα την έδωσαν τα σοβιετικά τανκς. Εξαιτίας της σοβιετικής επέμβασης το 14^ο συνέδριο του τσεχοσλοβακικού κόμματος συγκλήθηκε σε συνθήκες παρανομίας δύο εβδομάδες νωρίτερα στη συνοικία της Πράγας Βρσοβίτσε, χωρίς την παρουσία ξένων αντιπροσωπειών.

Προηγουμένως, στις 21 Αυγούστου 1968 εκδηλώθηκε η επέμβαση των στρατευμάτων πέντε χωρών του Συμφώνου της Βαρσοβίας, τα οποία χωρίς να συναντήσουν ένοπλη αντίσταση έθεσαν υπό τον έλεγχό τους νευραλγικά σημεία της Τσεχοσλοβακίας.⁴⁰ Την ίδια ημέρα στελέχη της ΚGB συνέλαβαν την τσεχοσλοβακική κομματική και κρατική ηγεσία και αφού απέτυχε παταγωδώς η προσπάθειά τους για σύσταση «Εργατο-αγροτικής κυβέρνησης» με ντόπια ανδρείκελά τους, υποχρέωσαν τον Ντούμπτσεκ να υπογράψει τα λεγόμενα πρωτόκολλα της Μόσχας. Βάσει αυτών, η τσεχοσλοβακική ηγεσία επικύρωνε την

37 Βλ. επιστολή Απ. Χατζηαντωνίου Προς τη σύνταξη της εφημερίδας Rudé Právo (σ.σ.: Ερυθρό Δίκαιο, κεντρικό όργανο της ΚΕ του ΚΚ Τσεχοσλοβακίας), Κρονοφ 8. 8. 1968 - NAP, fond 103/3 MO ÚV KSČ (Εθνικό Αρχείο Πράγας, Διεθνές Τμήμα της ΚΕ του ΚΚ Τσεχοσλοβακίας) / Ελληνική προσφυγιά - Μη ταξινομημένο υλικό (τσεχικά). Αντίστοιχη επιστολή απηύθυνε την ίδια εποχή ο Ευστάθιος Φωτιάδης, δεύτερος τη τάξει στην κομματική ηγεσία των Κολιγιαννικών στην Τσεχοσλοβακία, προς τη σύνταξη του Τσεχοσλοβακικού Ραδιοφώνου. - Προς Τσεχοσλοβακικό Ραδιόφωνο - αποδέκτης ο διευθυντής σ. Χείζλαρ. NAP, fond 103/3 MO ÚV KSČ (Εθνικό Αρχείο Πράγας, Διεθνές Τμήμα της ΚΕ του ΚΚ Τσεχοσλοβακίας) / Ελληνική προσφυγιά - Μη ταξινομημένο υλικό (τσεχικά).

38 Επιστολές 19 μελών της ΚΕ του ΚΚ Ελλάδας - Βουκουρέστι, 19. 8. 1968. NAP, fond 103/3 MO ÚV KSČ (Εθνικό Αρχείο Πράγας, Διεθνές Τμήμα της ΚΕ του ΚΚ Τσεχοσλοβακίας) / Ελληνική προσφυγιά - Μη ταξινομημένο υλικό (τσεχικά).

39 Βλ. ενδεικτικά τα μηνύματα που απέστειλαν η 3^η ΚΟΒ των Ανθρακωρυχείων Κλ. Γκότβαλντ (16. 8. 1968), η ΚΟΒ στην επιχείρηση Bytostav ή η ΚΟΒ στο Kunčice. NAP, fond 103/3 MO ÚV KSČ (Εθνικό Αρχείο Πράγας, Διεθνές Τμήμα της ΚΕ του ΚΚ Τσεχοσλοβακίας) / Ελληνική προσφυγιά - Μη ταξινομημένο υλικό (τσεχικά).

40 Αναλυτικά βλ. Tsivos (2018), βλ. επίσης Tsivos (2017).

«προσωρινή παρουσία» των σοβιετικών στρατευμάτων στη χώρα, ενώ παράλληλα δεσμευόταν να ακυρώσει τις μεταρρυθμίσεις, τις οποίες η ίδια είχε χαράξει στην Τσεχοσλοβακία. Σε ό,τι αφορά τις αντιδράσεις των Ελλήνων πολιτικών προσφύγων στην Τσεχοσλοβακία τις πρώτες ημέρες της εισβολής δεν υπάρχουν γραπτά ντοκουμέντα. Μόνο οι προφορικές αφηγήσεις μπορούν να μας μεταφέρουν το σοκ και την έκπληξη που επέφερε η στρατιωτική επέμβαση.⁴¹ Ο Αγωνιστής, που σύμφωνα με τον σχετικό προγραμματισμό επρόκειτο να εκδοθεί στις 30 Αυγούστου, δεν κυκλοφόρησε. Επανεκδόθηκε στις 13 Σεπτεμβρίου, ωστόσο στο σχετικό φύλλο δεν υπήρχαν ειδήσεις αναφορικά με την εισβολή. Δημοσιεύτηκαν μόνο ορισμένες παράγραφοι από τις δηλώσεις του Αλεξάντερ Ντούμπτσεκ μετά την επιστροφή του από τη Μόσχα. Μοναδική εξαίρεση αποτελεί μια μονόστηλη είδηση με τον τίτλο «Ο εθνικός μας ήρωας Μανόλης Γλέζος για την Τσεχοσλοβακία», στην οποία, με επίκληση της ιταλικής κομμουνιστικής εφημερίδας *L'Unità*, αναφερόταν ότι ο Γλέζος κι άλλοι 87 πολιτικοί κρατούμενοι της Λέρου υπέγραψαν ανακοινωθέν με το οποίο εξέφραζαν την υποστήριξή τους στο «αναγεννησιακό προτσές» και στην πορεία για έναν σοσιαλισμό με ανθρώπινο πρόσωπο.⁴² Ούτε σε αυτό, ούτε στα επόμενα φύλλα του Αγωνιστή δεν βρήκαν θέση τα καταδικαστικά για την εισβολή ανακοινωθέντα που εξέδωσε στις 22 Αυγούστου και στη συνέχεια στις 5 Σεπτεμβρίου 1968 το «Γραφείο Εσωτερικού». Επίσης δεν δημοσιεύτηκε το ανακοινωθέν που εξέδωσε στις 23 Αυγούστου η παρτσαλιδική ηγεσία της ΚΟ Τσεχοσλοβακίας, ενώ θέση στις σελίδες του Αγωνιστή δεν βρήκαν ούτε οι καταδικαστικές δηλώσεις του Δημήτρη Παρτσαλίδη ή του Αντώνη Μπριλλάκη.⁴³ Η επιφυλακτική στάση των συντακτών του Αγωνιστή ασφαλώς και σχετίζεται με τα υπαρξιακά ερωτήματα που προέκυψαν για ένα μεγάλο τμήμα της ελληνικής προσφυγιάς και της καθοδήγησής της αμέσως μετά την εισβολή των σοβιετικών στρατευμάτων. Οι Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες βρέθηκαν, για δεύτερη φορά εντός μιας δεκαετίας, αντιμέτωποι με το δίλημμα τι είδους τακτική προσαρμογής και επιβίωσης θα επέλεγαν όσοι είχαν ταχθεί στο πλευρό του Ντούμπτσεκ, ο οποίος εξακολουθούσε να έχει την υποστήριξη της πλειονότητας της τσεχοσλοβακικής κοινωνίας. Αντίστοιχα, ιδιαίτερα επίμαχο θέμα ήταν η στάση που θα έπρεπε να υιοθετήσουν έναντι των Σοβιετικών. Όλοι οι πολιτικοί πρόσφυγες είχαν διαπαιδαγωγηθεί με την «αγάπη για τη Σοβιετική Ένωση», την οποία τώρα έβλεπαν να καταλύει κάθε έννοια εθνικής κυριαρχίας στη χώρα που τους φιλοξενούσε.

41 Králová - Tsivos (2015).

42 Αγωνιστής 18 (970), 13. 9. 1968.

43 Για το περιεχόμενο των ανακοινωθέντων - δηλώσεων βλ. Dimitriou (1978, τόμος Β': 363-371).

Η στάση έναντι της Σοβιετικής Ένωσης μετά την εισβολή στην Τσεχοσλοβακία ασφαλώς απασχόλησε και τις ηγεσίες των Κολιγιαννικών και των Παρτσαλιδικών. Και οι δύο ηγετικές ομάδες αντιμετώπιζαν μέχρι τότε τη Μόσχα ως τη «Μέκκα» του παγκόσμιου κομμουνισμού και ορκίζονταν πίστη στο σοβιετικό μοντέλο. Η εισβολή στην Τσεχοσλοβακία όμως λειτούργησε ως καταλύτης και τελικά επισφράγισε οριστικά τη διάσπαση που είχε εκδηλωθεί στην Κεντρική Επιτροπή ένα εξάμηνο νωρίτερα. Αμέσως μετά την εισβολή πρώτο αντέδρασε το κολιγιαννικό Πολιτικό Γραφείο, το οποίο σε ανακοίνωση που εξέδωσε στις 22 Αυγούστου «για τα γεγονότα της Τσεχοσλοβακίας» εξέφραζε την υποστήριξή του για την επέμβαση την οποία απέδιδε στη διεθνή ιμπεριαλιστική αντίδραση. Σημείωνε παράλληλα ότι η ντόπια αντίδραση με την υποστήριξη των δεξιών ρεβιζιονιστικών στοιχείων συστηματικά υπέσκαπταν το σοσιαλιστικό καθεστώς της Τσεχοσλοβακίας με στόχο την παλινόρθωση του καπιταλισμού. Παράλληλα, υπογράμμιζε ότι «ο ελληνικός λαός, που αγωνίζεται μέσα στις δύσκολες συνθήκες ενός ωμού φασιστικού καθεστώτος, που επιβλήθηκε με τη βοήθεια των ιμπεριαλιστών των ΕΠΑ και του ΝΑΤΟ και των Δυτικογερμανών ρεβανσιστών, έχει ένα επιπλέον λόγο να εκφράσει την αλληλεγγύη του προς τις δυνάμεις που παλεύουν για την περιφρούρηση των σοσιαλιστικών κατακτήσεων της Τσεχοσλοβακίας».⁴⁴

Η αμηχανία για τη στάση που θα έπρεπε να υιοθετηθεί έναντι της Μόσχας είναι εμφανής και στις δηλώσεις και τα ανακοινωθέντα των Παρτσαλιδικών. Για παράδειγμα, ο ίδιος ο Παρτσαλίδης στη δήλωσή του θεώρησε αναγκαίο να υπογραμμίσει τις ιστορικές σχέσεις των Ελλήνων «με το μεγάλο σοβιετικό λαό». Δεν παρέλειψε όμως να εκφράσει τη διαφωνία του με την εισβολή των Σοβιετικών στην Τσεχοσλοβακία, την οποία χαρακτήρισε γεγονός ανήκουστο στην ιστορία του διεθνούς κομμουνιστικού κινήματος.⁴⁵ Αντίστοιχα, και ο Αντώνης Μπριλλάκης, ηγετικός παράγοντας του Πανελλήνιου Αντιδικτατορικού Μετώπου - ΠΑΜ στη Δυτική Ευρώπη, σε σχετική δήλωσή του επίσης πρόβαλλε τη μακροχρόνια φιλία και τον θαυμασμό των αριστερών Ελλήνων προς τη Σοβιετική Ένωση στον κοινό αγώνα για δημοκρατία και κοινωνική πρόοδο. Θεωρούσε, ωστόσο, υποχρέωσή του να καταδικάσει την εισβολή στην Τσεχοσλοβακία υπογραμμίζοντας ότι αυτή η ενέργεια θα προκαλέσει βαθιά απογοήτευση και μεγάλες ανησυχίες στις γραμμές της ελληνικής Αριστεράς.⁴⁶ Ιδιαίτερη σημασία έχει το περιεχόμενο του πρώτου ανακοινωθέντος που εξέδωσε η παρτσαλιδική ηγεσία της ΚΟ Τσεχοσλοβακίας στην Οστράβα δυο μέρες μετά

44 Dimitriou (1978: 370-371).

45 Ό.π., 364-365.

46 Ό.π., 365-366.

την εισβολή, προφανώς χωρίς να συνεννοηθεί για το περιεχόμενό της με την καθοδήγηση του Βουκουρεστίου. Η ηγεσία της ΚΟ Τσεχοσλοβακίας στην ανακοίνωσή της χαρακτήριζε ανυπόστατες τις αιτιάσεις αυτών που επιχειρούσαν να δικαιολογήσουν την εισβολή των στρατευμάτων του Συμφώνου της Βαρσοβίας. Σημείωνε ότι διαχωρίζει τη στάση της από το περιεχόμενο του ανακοινωθέντος του «λεγόμενου ΠΓ της ΚΕ του ΚΚΕ», ενώ διαδήλωνε την υποστήριξή της στη νόμιμη κυβέρνηση του σ. Τσέρνικ και στο ΚΚ Τσεχοσλοβακίας με επικεφαλής τον Αλεξάντερ Ντούμπτσεκ, ο οποίος είχε επανεκλεγεί στο 14^ο έκτακτο συνέδριο. Καλούσε επίσης, τους Έλληνες πολιτικούς πρόσφυγες «να σταθούν σε αυτές τις δύσκολες στιγμές στο πλευρό του τσεχοσλοβακικού λαού που διεξάγει έναν δίκαιο αγώνα».⁴⁷

Η αντιπαράθεση των δυο αντίπαλων ομάδων συνεχίστηκε με αμείωτη ένταση και κατά τους αμέσως επόμενους μήνες. Μόνη διαφορά η επιθετική στάση των Κολιγιαννικών, οι οποίοι επιχειρούσαν να επωφεληθούν της παρουσίας των Σοβιετικών προκειμένου να αναλάβουν τον έλεγχο της ελληνικής προσφυγιάς, αποκλείοντας τους αντιπάλους τους. Την ίδια στιγμή οι Παρτσαλιδικοί επιδίωκαν σε έναν αγώνα άμυνας με σκοπό να διατηρήσουν την πρωτοκαθεδρία τους στην ελληνική προσφυγιά. Οι τελευταίοι είχαν την υποστήριξη της πλειονότητας των Τσεχοσλοβάκων καθώς και την βοήθεια, άλλοτε εμφανή άλλοτε συγκαλυμμένη, των τοπικών οργάνων του τσεχοσλοβακικού κράτους. Η ηγεσία του ΚΚ Τσεχοσλοβακίας υπό τις νέες συνθήκες κατέστη αποδέκτης δεκάδων προσφυγών και από τη μια και από την άλλη φράξια. Ανεξαρτήτως συμπαθειών φρόντιζε να διατηρεί επαφές με εκπροσώπους και των δύο αντίπαλων πλευρών, ενώ σε ηγετικό επίπεδο τηρούσε τακτική ίσων αποστάσεων και μέχρι το τέλος του 1968 διακήρυσσε την απόφασή της για μη ανάμιξη στα εσωτερικά του ΚΚΕ. Από τις επισκέψεις ηγετικών παραγόντων των δύο ομάδων ξεχωρίζουν οι συναντήσεις που είχαν στα τέλη Ιανουαρίου 1969 στην έδρα της ΚΕ του ΚΚ Τσεχοσλοβακίας ο Παναγιώτης Υφαντής εκ μέρους του κολιγιαννικού ΚΚΕ και ο Μπάμπης Δρακόπουλος, επικεφαλής του παράνομου μηχανισμού του ΚΚΕ στην Ελλάδα μέχρι τον Οκτώβριο του 1968. Ο Δρακόπουλος ανέφερε στα αρμόδια στελέχη του τσεχοσλοβακικού κόμματος ότι πριν τον ερχομό του στην Πράγα είχε συναντηθεί με τον Κολιγιάννη και με τον Υφαντή προτείνοντάς τους να σταματήσουν τις αμοιβαίες επιθέσεις σε μια προσπάθεια εξεύρεσης ενός συμβιβασμού για την αποφυγή της διάσπασης. Σημείωσε ότι ο Κολιγιάννης απέρριψε

47 Δήλωση του Γραφείου της Κομματικής Οργάνωσης του ΚΚΕ στην Τσεχοσλοβακία - Οστράβα, 23. 8. 1968. NAP, fond 103/3 MO ÚV KSČ (Εθνικό Αρχείο Πράγας, Διεθνές Τμήμα της ΚΕ του ΚΚ Τσεχοσλοβακίας) / Ελληνική προσφυγιά - Μη ταξινομημένο υλικό (τσεχικά).

τις προτάσεις του, ενώ υπογράμμισε ότι ο ίδιος κατανοεί τη σημασία της διακοπής των απευθείας σχέσεων με το ΚΚΣΕ, το οποίο μονομερώς υποστηρίζει τον Κολιγιάννη. Εξέφρασε επίσης τη δυσαρέσκειά του για την πολιτική που ακολουθούσε ο Κολιγιάννης έναντι άλλων αδελφών κομμάτων, όπως τα ΚΚ Ιταλίας, Γαλλίας, Ισπανίας, Ρουμανίας και Γιουγκοσλαβίας. Αναφορικά με την κατάσταση στην Τσεχοσλοβακία ο Δρακόπουλος δήλωσε ότι αντιλαμβάνεται τη δύσκολη κατάσταση στην οποία περιήλθε το ΚΚ Τσεχοσλοβακίας γι' αυτό και δεν ζήτησε τη διακοπή της υποστήριξης που λάμβανε η ομάδα Κολιγιάννη, παρά μόνο παρακάλεσε να μην διακοπεί η υποστήριξη που το τσεχοσλοβακικό κράτος παρείχε στην πλειοψηφία των Ελλήνων κομμουνιστών που ζούσαν στη χώρα.⁴⁸ Το ίδιο θέμα κυριάρχησε και στη συζήτηση που είχε λίγες μέρες αργότερα με τα στελέχη του Διεθνούς Τμήματος της ΚΕ του τσεχοσλοβακικού κόμματος ο Παναγιώτης Υφαντής. Το στέλεχος του ΚΚΕ ζήτησε την άμεση διακοπή οποιασδήποτε αναγνώρισης και υλικής υποστήριξης προς την «διασπαστική» Κομματική Επιτροπή της Οστράβας. Παράλληλα, απαίτησε με πειστικό τρόπο να περάσουν οι λογαριασμοί, τα γραφεία, το αυτοκίνητο της κομματικής οργάνωσης και ο Αγωνιστής στον έλεγχο της γραμματείας που λειτουργούσε στο Κρνοφ. Διατύπωσε μάλιστα την άποψη ότι από τη στιγμή που το ΚΚ Τσεχοσλοβακίας θα διέκοπτε τη βοήθεια που παρείχε στους φραξιονιστές αυτοί θα διαλύονταν. Τα στελέχη του Διεθνούς Τμήματος του τσεχοσλοβακικού κόμματος σημείωναν στο τέλος του εγγράφου πως «αυτοί που ο Υφαντής χαρακτηρίζει φραξιονιστές έχουν την υποστήριξη των 3/4 των κομματικών μελών». Συνιστούσαν παράλληλα «το (τσεχοσλοβακικό) κόμμα να ενεργήσει με περίσκεψη αποφεύγοντας τη λήψη κατασταλακτικών μέτρων για τα οποία μελλοντικά θα μπορούσαμε να μετανιώσουμε».⁴⁹ Αν κρίνουμε από τον αριθμό των ερωτηματικών και θαυμαστικών στο περιθώριο της παραπάνω έκθεσης υποθέτουμε ότι αυτή η παρατήρηση εξόργισε κάποιον από τα νέα στελέχη που από τον Απρίλιο του 1969 ανέλαβαν, υπό την ηγεσία του Γκούσταβ Χούζακ, όχι μόνο την καθοδήγηση του Διεθνούς Τμήματος αλλά και όλης της Τσεχοσλοβακίας.

Από αυτή την εποχή λήγει οριστικά η μεσοβέζικη τακτική της μη ανάμιξης στα εσωτερικά του ελληνικού κόμματος που είχε υιοθετήσει η υπό τον Ντούμπτσεκ ηγεσία του τσεχοσλοβακικού κόμματος. Η κολιγιαννική ομάδα

48 Έκθεση για τη συνομιλία με το μέλος της ΚΕ του ΚΚΕ σ. Μπάμπη Δρακόπουλο - Πράγα, 20. 1. 1969. NAP, fond 103/3 MO ÚV KSČ (Εθνικό Αρχείο Πράγας, Διεθνές Τμήμα της ΚΕ του ΚΚ Τσεχοσλοβακίας) / Ελληνική προσφυγιά - Μη ταξινομημένο υλικό (τσεχικά).

49 Έκθεση για τη συνομιλία με το σ. Παναγιώτη Υφαντή, αναπληρωματικό μέλος του ΠΓ της ΚΕ του ΚΚΕ - 30. 1. 1969. NAP, fond 103/3 MO ÚV KSČ (Εθνικό Αρχείο Πράγας, Διεθνές Τμήμα της ΚΕ του ΚΚ Τσεχοσλοβακίας) / Ελληνική προσφυγιά - Μη ταξινομημένο υλικό (τσεχικά).

βρήκε τον άνθρωπό της στη νέα ηγεσία του ΚΚ Τσεχοσλοβακίας στο πρόσωπο του σκληροπυρηνικού Βασίλ Μπίλακ, ο οποίος κυριολεκτικά «υιοθέτησε» την ηγεσία του ορθόδοξου ΚΚΕ εξασφαλίζοντάς της προνομιακή μεταχείριση καθ' όλη τη διάρκεια της επόμενης εικοσαετίας. Πέραν των κατασταλτικών μέτρων εις βάρος των Παρτσαλιδικών που υιοθέτησε το νέο Προεδρείο της ΚΕ του ΚΚ Τσεχοσλοβακίας, αμέσως τον Μάιο του 1969 ο Μπίλακ εισηγήθηκε, κατόπιν σχετικού αιτήματος του Κολιγιάννη, την έγκριση έκτακτης επιχορήγησης συναλλαγματικής βοήθειας στην ΚΕ του ΚΚΕ ύψους 15 χιλιάδων δολαρίων.⁵⁰ Τις επόμενες ημέρες το τσεχοσλοβακικό κόμμα διέκοψε την μισθοδοσία των επαγγελματιών στελεχών της ΚΟ Τσεχοσλοβακίας και των συντακτών του *Αγωνιστή*, ενός μηχανισμού 20 ατόμων.⁵¹ Ο *Αγωνιστής* υποχρεώθηκε να διακόψει για ένα εξάμηνο την έκδοσή του και επανεκδόθηκε από τις αρχές του 1970 ως *Λαϊκός Αγωνιστής*, υποστηρίζοντας πλέον τη γραμμή του Κώστα Κολιγιάννη. Αντίστοιχα, τα τσεχοσλοβακικά έντυπα έλαβαν εντολές να δημοσιεύουν ειδήσεις που προέρχονται μόνο από το ΠΓ της ΚΕ του ΚΚΕ και να κάνουν συνεντεύξεις με εκπροσώπους του ίδιου κόμματος. Μάλιστα στον συντάκτη Άντονιν Βολφ της επίσημης κομματικής εφημερίδας *Rudé Právo* ανατέθηκε εργολαβικά η συγγραφή σχολίων που στρέφονταν εναντίον της «δεξιάς ομορτυνιστικής ομάδας Παρτσαλιδή».⁵² Τελικά, ο νέος επικεφαλής του Διεθνούς Τμήματος της ΚΕ του ΚΚ Τσεχοσλοβακίας Πάβελ Άουερσπεργκ διεμήνυσε στην καθοδήγηση των Παρτσαλιδικών που λειτουργούσε στην Τσεχοσλοβακία ότι «καθώς αναγνωρίζουμε το ΚΚΕ υπό την ηγεσία του Κώστα Κολιγιάννη, δεν είναι δυνατόν να αναγνωρίσουμε άλλη οργάνωση εκτός αυτού του κόμματος».⁵³ Τα δύο καθοδηγητικά στελέχη των Παρτσαλιδικών στην Τσεχοσλοβακία, Σάββας Πιπερίδης και Θανάσης Ζγκώνης, διώχτηκαν δικαστικά με τις κατηγορίες του τεντιμποϊσμού (*sic*), του παρασιτισμού, της διασπάθισης χρηματικών ποσών και την υποκλοπή του κομματικού αρχείου.⁵⁴ Επιπλέον, η ηγεσία του σοβιετικού κόμματος σε επιστολή της τον Δεκέμβριο του 1969, με αποδέκτες τις ηγεσίες των αδελφών κομμάτων στις σοσιαλιστικές χώρες, συνιστούσε να αναγνωρίσουν μόνο το ΚΚΕ υπό την ηγεσία του Κώστα Κολιγιάννη διακόπτοντας αμέσως οποιοσδήποτε

50 Βλ. Αίτημα ΚΚΕ για παροχή έκτακτης οικονομικής βοήθειας σε συνάλλαγμα - Πράγα, 26. 5. 1969. NAP, fond 103/3 MO ÚV KSČ (Εθνικό Αρχείο Πράγας, Διεθνές Τμήμα της ΚΕ του ΚΚ Τσεχοσλοβακίας) / Ελληνική προσφυγιά - Μη ταξινομημένο υλικό (τσεχικά).

51 Επιστολή του Γραφείου της Κομματικής Οργάνωσης του ΚΚΕ στην Τσεχοσλοβακία - Νοέμβριος 1969, ΑΣΚΙ, Αλληλογραφία ΚΚΕ (Εσωτερικού) με την ΚΕ του ΚΚ Τσεχοσλοβακίας, κιβ. 387, F 20/37/223.

52 Όπ.π.

53 Όπ.π.

54 ΑΣΚΙ, Αλληλογραφία ΚΚΕ (Εσωτερικού) με την ΚΕ του ΚΚ Τσεχοσλοβακίας, κιβ. 387, F 20/37/229.

επαφές με τους «οπορτουνιστές». Τη σοβιετική επιστολή διαβίβασε στον Πάβελ Άουερσπεργκ ο Τσεχοσλοβάκος Πρέσβης στη Μόσχα, κατόπιν σχετικού αιτήματος του Βαντίμ Ζαγκλάντιν, γραμματέα της ΚΕ του ΚΚΣΕ με τον οποίο συζητήθηκαν οι λεπτομέρειες της επίσκεψης του Κώστα Κολιγιάννη στην Πράγα στις αρχές του 1970.⁵⁵ Στο ίδιο απόρρητο έγγραφο συμπεριλαμβάνονται τα κύρια σημεία από τη συνάντηση που είχαν αντιπροσωπείες του ΚΚΕ και του ΚΚΣΕ στις 9 Δεκεμβρίου 1969 στη Μόσχα με κύριο στόχο την οριστική αναγνώριση της κολιγιαννικής ηγεσίας από τα κόμματα των σοσιαλιστικών χωρών.

Ανακεφαλαιώνοντας, θα παρατηρούσαμε ότι η διάσπαση του ΚΚΕ επέφερε σημαντικές επιπτώσεις στην καθημερινή ζωή των προσφυγικών κοινοτήτων της Τσεχοσλοβακίας. Η αμοιβαία αντιπαλότητα οδήγησε στη δημιουργία διαφορετικών συλλόγων, χωριστών μουσικών συγκροτημάτων, ενώ ξεχωριστά γιορτάζονταν εθνικές και κομματικές επέτειοι. Αυτή η κατάσταση διατηρήθηκε μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του '80, οπότε άρχισε ο μαζικός επαναπατρισμός. Η επιβολή των διοικητικών μέτρων εναντίον της ομάδας των Παρτσαλιδικών μπορεί να μην χαρακτηριζόταν από την ίδια ένταση και τον αυταρχισμό που διέκρινε τα αντίστοιχα διοικητικά μέτρα εις βάρος των Ζαχαριαδικών κατά τη διάσπαση της περιόδου 1956–1958, έπληξε ωστόσο επαγγελματικά δεκάδες στελέχη των Παρτσαλιδικών. Πέρα από τα προαναφερθέντα στελέχη και τους συντάκτες του *Αγωνιστή*, δώδεκα δάσκαλοι υποχρεώθηκαν να σταματήσουν το διδακτικό τους έργο επειδή δεν συμφωνούσαν με την γραμμή Κολιγιάννη. Στους γονείς των Ελλήνων μαθητών στάλθηκαν επιστολές με τις οποίες προειδοποιούνταν ότι στην περίπτωση που τα παιδιά τους συνεχίσουν να παρακολουθούν μαθήματα των «οπορτουνιστών» δεν θα γινόταν δεκτά στις μεσαίες σχολές και στα πανεπιστήμια.⁵⁶ Όπως και με τη διάσπαση του 1956, δεκάδες πρόσφυγες προκειμένου να μην χάσουν τις όποιες παροχές είχαν από το τσεχοσλοβακικό κράτος (π.χ. επιδόματα αναπηρίας, λουτρά κλπ.) υποχρεώθηκαν να υπογράψουν τις γνωστές δηλώσεις μετανοίας, με τις οποίες αποκήρυσαν τον οπορτουνισμό, τον Παρτσαλίδη ή τον Ντούμπτσεκ.⁵⁷

Η διάσπαση του ΚΚΕ το 1968 υπήρξε καθοριστική για την περαιτέρω πορεία του κομμουνιστικού κινήματος στην Ελλάδα. Επισημείωσε μια πορεία διασπάσε-

55 Συζήτηση με αντιπροσωπεία της ΚΕ του ΚΚ Ελλάδας, Μόσχα, 23. 12. 1969 / απόρρητο. NAP, fond 103/3 MO ÚV KSČ (Εθνικό Αρχείο Πράγας, Διεθνές Τμήμα της ΚΕ του ΚΚ Τσεχοσλοβακίας) / Ελληνική προσφυγιά – Μη ταξινομημένο υλικό (τσεχικά).

56 ΑΣΚΙ, Αλληλογραφία ΚΚΕ (Εσωτερικού) με την ΚΕ του ΚΚ Τσεχοσλοβακίας, κιβ. 387, F 20/37/229.

57 Βλ. χαρακτηριστικά δήλωση μετανοίας του πρόσφυγα Χ. Σάββα από το Τρίνετς. NAP, fond 103/3 MO ÚV KSČ (Εθνικό Αρχείο Πράγας, Διεθνές Τμήμα της ΚΕ του ΚΚ Τσεχοσλοβακίας) / Ελληνική προσφυγιά – Μη ταξινομημένο υλικό (τσεχικά).

ων που είχε αρχίσει το 1956 με την αποκαθήλωση του Νίκου Ζαχαριάδη και ολοκληρώθηκε με την οριστική απώλεια της πολυετούς πρωτοκαθεδρίας του κόμματος στην ελληνική Αριστερά. Όσον αφορά τον συσχετισμό της διάσπασης που επέφερε η 12^η Ολομέλεια με τις εξελίξεις στην Τσεχοσλοβακία το 1968, επιβεβαιώνεται ότι τα γεγονότα της Άνοιξης της Πράγας επηρέασαν σε μεγάλο βαθμό τις επιλογές των Ελλήνων πολιτικών προσφύγων στην Τσεχοσλοβακία. Η Κομματική Οργάνωση Τσεχοσλοβακίας υπό την επιρροή αυτών των γεγονότων αποτέλεσε τη μοναδική οργάνωση του ΚΚΕ στις σοσιαλιστικές χώρες που διαφοροποιήθηκε από το κολιγιαννικό ΚΚΕ, τασσόμενη στο πλευρό του «Εσωτερικού», τουλάχιστον σε ότι αφορά την πλειονότητα των μελών και στελεχών της. Σε ηγετικό επίπεδο τα γεγονότα της Άνοιξης της Πράγας δεν διαδραμάτισαν κανέναν ρόλο στη διάσπαση που εκδηλώθηκε κατά τη διάρκεια της 12^{ης} Ολομέλειας με τη λήψη των αμφιλεγόμενων «οργανωτικών μέτρων». Η εισβολή όμως των στρατευμάτων του Συμφώνου της Βαρσοβίας και η καταστολή της Άνοιξης της Πράγας επισφράγισαν οριστικά την διάσπαση του ΚΚΕ καθώς και τον διαφορετικό ιδεολογικό προσανατολισμό των δυο αντιπάλων ομάδων: το κολιγιαννικό ΚΚΕ προσδέθηκε ακόμα πιο στενά στη γραμμή του Κρεμλίνου, ενώ το «Εσωτερικού» συμπορεύτηκε με τα μεγάλα ευρωκομμουνιστικά κόμματα της Δυτικής Ευρώπης.

Βιβλιογραφία

- Dagas, A. – Leontiadis, G. 2009. *To kommatiko archeio. Diadromes, Emplokes*. Athina. [Δάγας, Α. – Λεοντιάδης, Γ. 2009. *Το κομματικό αρχείο. Διαδρομές, Εμπλοκές*. Αθήνα.]
- Dimitriou, P. (ed.) 1978. *I diaspasi tou KKE mesa apo ta keimena tis periodou 1950-1975* (tomos A' kai B'). Athina. [Δημητρίου, Π. (επιμ.) 1978. *Η διάσπαση του ΚΚΕ μέσα από τα κείμενα της περιόδου 1950-1975* (τόμος Α' και Β'). Αθήνα.]
- Ios 2008. *Ta voulgarika archeia gia ti diaspasi tou KKE - I chameni anoixi tou 1968. Eleftherotygia* 3. 2. 2008. [Ιός 2008. *Τα βουλγαρικά αρχεία για τη διάσπαση του ΚΚΕ - Η χαμένη άνοιξη του 1968. Ελευθεροτυπία* 3. 2. 2008.]
- Kalyvas, S. – Marantzidis, N. 2002. Greek Communism, 1968-2001. *Eastern European Politics and Societies* 16, 665-690.
- Kouloglou, S. 2006. *Martyries gia ton Emfylio kai tin elliniki Aristera*. Athina. [Κούλογλου, Σ. 2006. *Μαρτυρίες για τον Εμφύλιο και την ελληνική Αριστερά*. Αθήνα.]
- Králová, K. – Tsivos, K. (eds.) 2015. *Stegnosan ta dakrya mas. Ellines profsyges stin Tsechoslovakia*. Athina. [Κράlovά, Κ. – Τσίβος, Κ. (επιμ.) 2015. *Στέγνωσαν τα δάκρυά μας. Έλληνες πρόσφυγες στην Τσεχοσλοβακία*. Αθήνα.]
- Marakis, N. 1999. *Ta ntokoumenta gia tis scheseis KKE-KKSE. Ti apokalyptoun ta aporrita episima engrafa ton sovietikon kratikon kai kommatikon archon. To Vima* 12. 12. 1999. [Μαράκης, Ν. 1999. *Τα ντοκουμέντα για τις σχέσεις ΚΚΕ-ΚΚΣΕ. Τι αποκαλύπτουν τα απόρρητα επίσημα έγγραφα των σοβιετικών κρατικών και κομματικών αρχών. Το Βήμα* 12. 12. 1999.]

- Marantzidis, N. – Tsivos, K. 2012. *O ellinikos emfylios kai to diethnes komounistiko systema. To KKE mesa apo ta tsechika archeia 1946–1968*. Athina. [Μαραντζίδης, Ν. – Τσίβος, Κ. 2012. *Ο ελληνικός εμφύλιος και το διεθνές κομμουνιστικό σύστημα. Το ΚΚΕ μέσα από τα τσεχικά αρχεία 1946–1968*. Αθήνα.]
- Nikolopoulos, I. 2008. I 12^η Olomeleia tis megalis diaspasis – 5–15 Fevrouariou 1968. To dekaimero tis thyellas. *Ta Nea* 4. 2. 2008. [Νικολόπουλος, Η. 2008. Η 12^η Ολομέλεια της μεγάλης διάσπασης – 5–15 Φεβρουαρίου 1968. Το δεκάημερο της Θύελλας. *Τα Νέα* 4. 2. 2008.]
- Papoulias, F. 2018. Sto fos i 12^η Olomeleia tou KKE. *Eleftherotyria* 14. 9. 2018. [Παπούλιας, Φ. 2018. Στο φως η 12^η Ολομέλεια του ΚΚΕ. *Ελευθεροτυπία* 14. 9. 2018.]
- Smyrnona, N. et al. 1999. *Oi scheseis tou KKE kai KK Sovietikis Enosis to diastima 1953–1977*. Thessaloniki. [Σμυρνόβα, Ν. κ.ά. 1999. *Οι σχέσεις του ΚΚΕ και ΚΚ Σοβιετικής Ένωσης το διάστημα 1953–1977*. Θεσσαλονίκη.]
- S. n. 1978. *60 chronia Rizospastis (1918–1978) – Lefkoma*. Athina. [Ανώνυμος συντάκτης 1978. *60 χρόνια Ριζοσπάστης (1918–1978) – Λεύκωμα*. Αθήνα.]
- S. n. 2004. I orpourtounistiki omada kai i diaspasi tou KKE to 1968. *Rizospastis* 11. 7. 2004. [Ανώνυμος συντάκτης 2004. Η ομορτοουνιστική ομάδα και η διάσπαση του ΚΚΕ το 1968. *Ριζοσπάστης* 11. 7. 2004.]
- Stavropoulos, L. 2009. O emfylios gia ta archeia tou KKE. *To Vima* 29. 3. 2009. [Σταυρόπουλος, Λ. 2009. Ο εμφύλιος για τα αρχεία του ΚΚΕ. *Το Βήμα*, 29. 3. 2009.]
- Trikkas, T. 2009. *EDA, to neo prosopo tis Aristeras*. Athina. [Τρίκκας, Τ. 2009. *ΕΔΑ, το νέο πρόσωπο της Αριστεράς*. Αθήνα.]
- Tsaousi, K. 1998. Grigoris Farakos: Etsi egine i diaspasi tou KKE – Oi syschetismoi, ta prosopa, oi sygkrouseis kai ta gegonota. *To Vima* 17. 5. 1998. [Τσαούση, Κ. 1998. Γρηγόρης Φαράκος: Έτσι έγινε η διάσπαση του ΚΚΕ – Οι συσχετισμοί, τα πρόσωπα, οι συγκρούσεις και τα γεγονότα. *Το Βήμα* 17. 5. 1998.]
- Tsivos, K. 2012a. *Řecká emigrace v Československu (1948–1968) – Od jednoho rozštěpení ke druhému*. Praha.
- Tsivos, K. 2012b. To 1968 mesa apo tis selides tou „Agonisti“. I esokommatiki krisi kai i Anoixi tis Pragas, opos tin parousiase i efimerida ton Ellinon politikon prosfygon tis Tsechoslovakias. *Kleio* 6, 220–245. [Τσίβος, Κ. 2012b. Το 1968 μέσα από τις σελίδες του «Αγωνιστή». Η εσωκομματική κρίση και η Άνοιξη της Πράγας, όπως την παρουσίασε η εφημερίδα των Ελλήνων πολιτικών προσφύγων της Τσεχοσλοβακίας. *Κλειώ* 6, 220–245.]
- Tsivos, K. 2017. Anoixi tis Pragas: Elpida kai katastoli. *I Kathimerini* 3. 12. 2017. [Τσίβος, Κ. 2017. Άνοιξη της Πράγας: Ελπίδα και καταστολή. *Η Καθημερινή* 3. 12. 2017.]
- Tsivos, K. 2018. Anoixi tis Pragas: apo ti metarrythmistiki euforia sti viai katastoli. *Clio Turbata* 19. 8. 2018. [Τσίβος, Κ. 2018. Άνοιξη της Πράγας: από τη μεταρρυθμιστική ευφορία στη βίαιη καταστολή. *Clio Turbata*, 19. 8. 2018.]
- Vournas, T. 1983. *I diaspasi tou KKE*. Athina. [Βουρνάς, Τ. 1983. *Η διάσπαση του ΚΚΕ*. Αθήνα.]

